

ДЕЛО №

ДЛЯ СУДЕБНОГО

СЕКРЕТНЫХ ЗАПИСИ

ЧАЙЛЫ

ДОСТУП ОГРАНИЧЕН!

Sərhan Cərçiyev

Bir kəndin repressiyası

Запрещено!

1997-ci ilin yayımları

К - сомневаться в
правильности ответа

*Azərbaycanın azadlığı uğrunda həyatlarını fəda etmiş
repressiya qurbanlarının xatirəsinin 80 illiyinə və
Cümhuriyyətimizin 100 illiyinə...*

Дело №

ЧАЙЛЫ

Sərxan Cərciyev

Bir kəndin repressiyası

(Məxfi sənədlər əsasında)

Azərbaycan Milli
Kitabxanası

111460

3(2A)7-3,011

Rəyçi:
Akif Aşırılı
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Sərxan Carçıyev (Carçı)

Bir kəndin repressiyası
(Məxfi sənədlər əsasında)

Nərmin Yayın Evi, 2018, 150 səh.

Redaktorlar:
Akif Aşırılı
Mələhət Həsənli

Korrektorlar:
Əminə Göyüşova
Nuranə Carçıyeva

© Sərxan Carçı, 2018

Müəlliflə əlaqə:
serxan.carci@gmail.com
www.fb.com/serxancarci

ARXIV

Moskvanın Sovet hökumətinin Azərbaycan Sovet Respublikasını tanımasına baxmayaraq, Azərbaycan xalqı bolşeviklərə heç vaxt tabe olmayacaq, özünə mənəvi və milli baxımdan yad olan, ona fəlakət gətirən bir rejimdən azad olanadək silahı yerə qoymayacaqdır. Məhz, bu fəlakətə qarşı kiçik Azərbaycan tək başına mübarizə aparır.

Əlimərdan bəy Topçubaşov

Ön söz

Azərbaycan tarixşünaslığında diqqət yönəldilməli, tədqiq olunmalı bir sıra mövzular, tarixi dövəmlər var. "Millətlər atası" İ.V.Stalinin ölümündən bir qədər əvvəl başladığı qanlı terror, qətləmlər və sürgün siyasətinin Rusiyanın türk-müsəlman xalqlarının taleyinə gətirdiyi sağalmaz yaralar bu gün də sistemli şəkildə tədqiq olunmayıb. 1985-ci ildən sonra Sovetlər Birliyində yenidənqurma və aşkarlıq siyasətinin zəif işığında üzərinə toz yığılan, qana bulaşmış arxiv sənədlərinin kiçik bir qismi aşkara çıxarılandıqdan sonra susan dillər danışdı. Elə tarixçilərimiz də danışdı, bu mövzuda məqalələr, araşdırmalar ortaya qoydular.

Tarixi hadisələrə məxsusi yanaşma tərzini olan akademik Ziya Bünyadov 1989-cu ildən başlayaraq "Elm" qəzetində 1937-ci il repressiyasının siyasi məqsədləri, milli ziyalıların məhvi planları və Azərbaycan türklərinin genefonduna vurulan ağır zərbələri qələmə alır, "KQB" arxivindəki üzü qadağan nişanlı şəxsi işləri, dosyaları ictimaiyyətə çatdırırdı. Sonrakı dövəmlər A.Mansurovun tarixçi-alim Cəmil Həsənlinin, tədqiqatçı C.Qasımovun, T.Qurbanın, Kənan Aslanın bu yöndə fəaliyyəti 1937-ci il repressiyalarının tədqiqi üçün ciddi elmi əsaslar yaratdı. 1989-1994-cü ilə qədər diqqətdə saxlanılan, öyrənilməsi, tədqiqi və təbliği üçün böyük zəmin yaradılan bu mövzu son dövrlər nədənsə unuduldu, yaddan çıxarıldı.

Gənc tədqiqatçı Sərxan Carçının Stalin rejiminin qurbanı olan babası Musa Carçıyev barədə vaxtilə Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinə ünvanladığı müraciətlər cavabsız qalsa da, sonda Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin yeni işçi heyəti bu şəraitə ona yaradır və Sizin varaqladığımız bu kitab da həmin xeyirxah missiyanın nəticəsidir. S.Carçı Qazax rayonunun Çaylı kəndinin repressiya olunan insanların, şəxsiyyətlərinin təmsalında 1937-ci ilin qanlı hadisələrini xatırlayır, indiyədək bəlli olmayan

faktları dilə gətirir. Maraqlı məqamlardan biri S.Carçının kitaba akademik Ziya Bünyadovun tövsiyəsi, bir növ vəsiyyəti ilə başlamasıdır. Tarixi yaddaşa söykənən müəllif Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin sənədləri əsasında həmkəndlilərinin acınacaqlı taleyinə işıq salır, bu insanların sözlə abidəsini yaratmağa çalışır. Hər bir araşdırma üçün məqalənin başlanğıcı maraqlı məqamla, detalla zəngin olanda əsər daha cəlbədicə, maraqlı olur. S.Carçı da kitabda iki böyük şəxsiyyətə, Ziya Bünyadov və İsmayıl Şıxlının əsərlərinə istinad edir və bununla da tədqiqatının həm elmi, həm də publisistik əhəmiyyətini artırır.

Oxuculara təqdim olunan bu kitab təkcə bir kəndin nakam taleli insanların həyatına işıq salmır, 1937-ci illər repressiya dövrünün mənbəşünaslığının zənginləşməsinə də xidmət edir, yeni sənədlər, fotolar elmi dövrüyyəyə gətirilir. Məhz buna görə də kitabı repressiya qurbanlarının 80 illiyinə həsr olunan dəyərli mənbələrdən biri hesab etmək olar.

S.Carçı bu tədqiqatla 1920-ci ilin aprel işğalından sonra Azərbaycanda sovet cəza rejiminə və xalqın istilasına qarşı müqavimət hərəkatının öyrənilməsinə də öz töhfəsini verdiyi qənaətdəyərik. Müəllif əsərin ilk səhifələrində 1920-ci ilin mayın 24-dən 25-nə keçən gecə başlayıb bir həftəyədək davam edən Gəncə üsyanı barədə faktları yada salır, arxiv sənədlərinə istinadən yeni məlumatları dövrüyyəyə daxil edir. Gəncə üsyanından sonra İrana mühacirət edən Cavad bəy Şıxlinski, Qazaxda "zərərli, millətçi fəaliyyətinə görə" güllələnən Firudin bəy Köçərli barədə məlumatlar verir, dövrün mənzərəsini yaratmağa çalışır.

Kitab həm də Azərbaycan tarixşünaslığında bu günə qədər az öyrənilən sovetlərə qarşı müqavimət hərəkatı mərkəzləri və siyasi partiyaların, təşkilatların fəaliyyətinin öyrənilməsinə yönələn ilk cəhddir. Bu il 100 illiyini qeyd edəcəyimiz Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutu tarixindən bəlli olduğu kimi 1920-

ci ilin aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə milli qüvvələr hakimiyyəti yerli bolşeviklərə ötürən zaman müəyyən şərtlər irəli sürdü. Bu şərtlərdən biri siyasi partiyaların azad fəaliyyətinə imkan verilməsi idi. Təəssüf ki, süngü gücünə hakimiyyəti zəbt edənlər vədlərin heç birini yerinə yetirməyərək, istilanın ilk günlərindən repressiya və soyqırma başladı. “Müsavat” partiyası gizli fəaliyyətə keçdi, hakimiyyətin bolşeviklərə verilməsində rolu olan “İttihad”çıların kütləvi həbsi həyata keçirildi. 1923-cü ildə “Müsavat”ın lideri M.Ə.Rəsulzadə İstanbula mühacirət etdikdən sonra xarici büro yaradıldı və Azərbaycanda müqavimət hərəkatı İran üzərindən idarə olundu. 1930-cu ilə qədər Azərbaycanda sovet rejiminə qarşı 30-a yaxın üsyan baş verdi. Məhz bu fakt əsasən S.Carçı fəaliyyətini təsvir etməyə çalışdığı “Əzrayıl fırqəsi” və “Həqiqət ordusu” təşkilatlarının mərkəzinin Qazax olduğu fikrini köhnə “KQB” sənədləri ilə ortaya qoyur. Müəllif istintaq sənədlərinə əsasən iddia edir ki, “Əzrayıl fırqəsi” və “Həqiqət ordusu” Müsavatın gizli təşkilatı olaraq sovetlərə qarşı mübarizə aparıb. Hətta “Əzrayıl fırqəsi”nin üzvlük vəsiqəsi Qazaxda, Çaylı kəndində paylanılıb, təşkilata üzvlər qəbul olunub.

“Əzrayıl fırqəsi”nin həbs olunan üzvlərinin sosial tərkibi, fəaliyyəti, sovet rejiminə qarşı mübarizə taktikası onu deməyə əsas verir ki, bu fırqə 1923-cü ildən sonra xalqın dini inancına qarşı vurulan zərbələri dəf etmək, müqaviməti formalaşdırmaq məqsədi daşıyıb. Əsrlər boyu kişilik, qeyrət rəmzi olan papağa, qadınların baş örtüyünə qarşı aparılan kütləvi tədbirlər, təzyiq metodları istiqlal əlindən alınan xalqda nifrət hissi oyadır, müqavimətə gətirib çıxarırdı. Sovetlərin Allahsızlar cəmiyyətinə qarşı yalnız Əzrayıl və “Həqiqət ordusu”nun əsgərləri mübarizə apara bilərdi. Bir qismi güllələnən, bir qismi isə Sibir çöllərində ölümə məhkum edilən bu insanlar Vətənin istiqlalı və dini inancı yolunda şəhid oldular.

S.Carçının qələmə alıb oxuculara təqdim etdiyi kitab bir kəndin timsalında Azərbaycan xalqının 1920-1950-ci illərdə yaşadığı tarixə bir nəzər, diqqətdir. Həm də qarşıdan dəhşətli, qorxunc Stalin repressiyasının 80 illiyinə layiqli, elmi cavabdır.

*Akif Aşırli,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

Müəllifdən

Əziz oxucu!

Allaha nə qədər həmd və şükür etsəm az olar ki, indiyə qədər fərqli mövzuda məqalələrlə qarşınıza çıxan bəndəniz Sərxan Carçıya bu gün kitabla çıxmağı nəsb edib.

Əslində bu kitabla da, məqalələr, oçerklər toplusu demək olar. Çalışmışam ki, bura bircə kəlmə də olsun öz fikrimi, rəyimi yazmayım. Kitab Qazax rayonu Çaylı kəndinin repressiya qurbanlarının Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin arxivindəki sənədləri əsasında, həmçinin Çaylı kənd sakinlərinin və repressiya tarixini bilən insanların rəyi ilə yazılıb.

Repressiya tədqiqatçıları təsdiq edə bilər ki, bu tədqiqat araşdırmalar içində ən çətinləridir. Təsəvvür edin ki, sovetlərə qarşı olan insanlarla, illərlə sovet quruluşuna vicdanla xidmət etmiş insanları eyni maddələrlə güllələyiblər. Formalaşmış bir fikir var ki, o illərdə insanların əksəriyyəti günahsız yerə güllələnib. Amma araşdırdıqca bəlli olur ki, bu insanların əksəriyyəti heç də təsadüfən güllələnməyib və boş yerə sürgün edilməyiblər. Hamısı bilincli olaraq, həm də inanılmaz şəkildə təşkilatlanaraq bolşevizmin mənəvi və fiziki terroruna qarşı çıxmış insanlar olub və bütün bunları onlara bağışlamayıblar. Əksinə otuzuncu illərdə daha güclü terror dalğasına start veriblər. Həmin illərdə Azərbaycan tarixinin bəlkə də, ən ağır faciəsi baş verib. Xalqımızın ziyalılarını, bütövlükdə düşünən beynini məhv ediblər.

Mən də öz növbəmdə kifayət qədər ağır və həssas, amma lazımlı olan bu mövzuya doğma kəndimizin sakinlərinin simasında yanaşaraq repressiya qaranlığına kiçik də olsa işıq tutmaq istədim. Öncə Allahın yardımı və dostların

dəstəyi ilə Çaylının uyğun bir yerində kəndin repressiya qurbanlarına abidə ucaltırmaq niyyətində idim. Amma qohumum Carçı Ramil Cavanşiroğlunun daha doğru məsləhəti ilə abidə deyil, barələrində kitab çap etdirmək qərarına gəldim. "Bir kəndin repressiyası" adlandırılıb sizə təqdim etdiyim bu kitabda, dediyim kimi doğma kəndçilərimizin simasında repressiyadan, həmçinin yeri gəldikcə hər bir repressiya qurbanının simasında qısaca da olsa kəndimizin tarixindən bəhs edəcəyəm.

Ola bilsin ki, araşdırmalarımda kiçik xətalara da olsun. Odur ki, bəri başdan ola biləcək xətalara görə oxuculardan üzr istəyirəm. İnşallah, bu yanlışlıqlar da müzakirələrə, daha dəqiq gerçəklərin üzə çıxmasına və gələcəkdə çap ediləcək kitablarda daha düzgün təsvirlərə xidmət edər.

Təşəkkürlərim:

Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin arxivində araşdırmalar aparmağa icazə verdiyi üçün xidmətin rəisi Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, general-leytenant Mədət Quliyevə və xidmətin arxiv idarəsinin işçilərinə;

Kitabın ərsəyə gəlməsinə xüsusi qayğı ilə yanaşdığı üçün Siyasi Repressiya Qurbanları Assosiasiyasının rəhbəri, Böyük Öndər Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin nəvəsi Rəis Rəsulzadəyə və həmin assosiasiyanın fədakar əməkdaşı Mələhət xanım Əliyevaya;

Bilgilərini mənimlə bölüşdükləri üçün dəyərli dostlarım Ceyhun Nəbiyə və Elmar Həsənliliyə;

Göstərdikləri dəstəyə görə qardaşım Orxan Carçıya və Tural Orucova;

Və zaman ayıraraq bu kitabı oxuduğunuz üçün Siz oxuculara təşəkkür edirəm.

Ziya Bünyadovun vəsiyyəti və doğma qazaxlılara müraciət

“Azərbaycan xalqının müxtəlif səviyyəli cəlladlarının fəaliyyətinə ayıq və doğru qiymət vermək vaxtı artıq gəlib çatmışdır. Hələlik ələ verilməyən çoxlu sənədlərə yenidən baxmaq (aşkar edilib məhv edilməli olan), azərbaycanlıların qara siyahısını tapıb çap etdirmək lazımdır. Bu siyahılar haradasa var, lakin onları tapmaq çox çətin olacaq. Fəqət axtarmaq, axtarmaq lazımdır. Çünki bunu kirovlar, mirzoyanlar, serebrovskilər, pankratovlar, sumbatovlar və başqa qaniçənlər tərəfindən məhv edilmiş həmvətənlərimizin ruhları tələb edir”.

Yuxarıda oxuduğunuz cümlələr akademik Ziya Bünyadovun əsasən 1937-38-ci illər, repressiya qurbanlarından bəhs edən “Qırmızı Terror” kitabındandır. Ziya Bünyadovun vəsiyyəti kimi dəyərləndirdiyim bu sözlər çox təəssüf ki, söz olaraq da qalıb. Düzdür, “Qırmızı Terror” bu mövzuda yeganə əsər deyil, sonralar da konkret hansısa repressiya qurbanının həyat və yaradıcılığını işıqlandıran kitablar nəşr olunub. Amma bu kitablar da ya sovet təxəyyülünə uyğun formada, ya da ümumi anlamda yazılaraq, günahsız güllələnmiş və sürgün olunmuş soydaşlarımızın rəsmi arxiv sənədləri ilə tanıdılmasına xidmət etməyib. Bəlkə də, bu tip tədqiqatlar var, amma hələki qarşıma çıxmayıb. Düzdü adını çəkdiyim kitabda akademik buyurur ki: *“Bizim Sovet Azərbaycanına başçılıq edənlər tərəfindən neçə yüz min şəxsın həyatının məhv edildiyini hesablamaq çətin və bəlkə də qeyri-mümkündür”.* Amma nəhayətdə yazır:

“Dərd bir də ondadır ki, günahsız qurbanların bu gün yaşayan övladları öz ata-babalarının cənazələrinin

harada olduğunu bilmirlər. Allah onların hamısına rəhmət eləsin!”

Odur ki, biz də doğma babalarımızın və hələ ki, eyni rayondan olan əqidədaşlarımızın arxivinin axtarışı ilə məşğulam.

Dəyərli qazaxlılar, əziz yerlilərim!

Bəhs etdiyim bu kitabın elə başlanğıcında akademik Ziya Bünyadov üç dəyərli xanım (Mədinə xanım Mehdi qızı Qiyasbəyli, Gülarə xanım İbrahim Xəlil qızı Qədirbəyova, Qayıbova Xədicə xanım Osman qızı) barədə ətraflı yazıb ki, bunlardan ikisi, Mədinə xanım və Xədicə xanım qazaxlıdırlar. Yetməz, bu kitabı oxuduqca orada daha çox qazaxlı adına rast gəlicən. Təbii, bu adı çəkilənlər rayonumuzun neçə-neçə qurbanları arasından cəmi bir neçəsidir. Mən də, öz növbəmdə Allahın yardımını ilə Qazağın bütün repressiya qurbanlarını nizamlı şəkildə araşdırmaq niyyətindəyəm. Deyim ki, artıq Ulu Öndərimiz Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin nəvəsi, “Azərbaycan Siyasi Repressiya Qurbanları Assosiasiyası”nın rəhbəri Rəis Rəsulzadədən xeyir dua və görən almışam. Amma bu araşdırmada mənim yeganə mənbə qaynağım sizsiniz. Bu işi sizin mənə dəyərli tövsiyələri ilə bacaracağam.

Doğma Çaylı camaatı!

İndiyədək bir neçə dəfə etdiyim kimi, bu yazı vasitəsi ilə də, Sizə səslənirəm. Bəhs etdiyim “Qırmızı Terror” kitabında dəyərli akademik bir neçə kəndin adını çəkir. Cəbrayıl rayonu Böyük Mərcanlı kəndi, Laçın rayonu Zorkeşiş kəndi və s. Kitabda kəndimizin adı keçməsə də, həmkəndçimiz Kəbi Sanıyevdən ətraflı yazılmaqdadır. Hansı ki, siz

daha yaxşı bilirsiniz, Kəbi Sanıyev o illərdə ən çox qurban vermiş nəsilədən olmaqla yanaşı, ölkəmizin sevilən şairlərindən olan, repressiya qurbanı Hacıkərim Sanılının qardaşı oğludur.

Çaylı camaatı tarixin hər dönəmində, ələlxüsus da 30-cu illərin repressiyasında haqqın tərəfində olmaqdan çəkinməyib. Bu səbəbdən də ən çox repressiyaya məruz qalan kənd olaraq, ölkəmizin tarixinə silinməz izlərlə düşüb. Həmd olsun ki, biz də bu tarixi yaradan kişilərin kəndçiləri, doğmalarıyıq. Sizdən də ricam odur ki, onların ruhları qarşısında vəfa borcumuzu yerinə yetirək, kəndimizdə hansı repressiya qurbanının adını biliriksə həmən bir yerə qeyd edək. Və Allahın yardımını ilə rayonumuzun bu qəhrəmanlarının yaratdığı tarixi bir yerdə yazaq. Bu işdə hələki mənə repressiya qurbanları övladları İbrahim Xəlil Axundov, Faiq Binnətov və kəndimizin ictimai həyatında hər zaman aktiv olan Tahir Vəliyev köməkçidir.

Ümidvaram ki, hər biriniz əlinizdən gələn ən xırda, amma bizim üçün çox vacib olan bilgi yardımınızı əsirgəməyəcəksiniz.

Sayğılarla, kiçiyiniz Sərxan Cərci.

Gəncə üsyanının təşkilatçısı və başçısı Cavad bəy Şıxlinski

“Cavad” deyəndə, “Gəncə” deyəndə təbii ki, ağıla ilk gələn şəxs (Sisianova “Sən Gəncəyə yalnız mənim meyidimin üzərindən girə bilərsən” deyən və doğrudan da 1804-cü ilin yanvar ayında düşmən gülləsindən həlak olan) Gəncə xanı Cavad xan olur.

Amma bu yazıda başqa bir şərəf tariximizdən, səsi Kremlə qədər gedib çıxan ikinci Gəncə üsyanından, üsyana təşkilatçılıq və başçılıq etmiş general Cavad bəy Şıxlinskiyə bəhs edəcəyik. Bu yerdə onu deyim ki, bəzən Gəncə üsyanının kortəbii olduğunu deyirlər. Amma əminliklə deyə bilərik ki, bu rusların bizə inandırıldığı yalandır. Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlı tarixi romanında üsyanın başlanğıcını və rus komandirlərinin dialoqunu bu cür yazır:

“ - Narahat olmayın, yoldaşlar! Səhər tezdən şəhəri toplardan atəşə tutarıq, səslərini kəsərlər. Mən müsəlmanları yaxşı tanıyıram. Onlarda döyüş qabiliyyəti yoxdur. Onların sənəti qaçaqçılıq, quldurçuluqdur.

- Səhv edirsiniz. Bu quldurlar bir anın içində əsgərlərimizi həbs edib şəhəri ələ keçiriblər, - deyə komendant yarıhirsli ona cavab verdi”¹.

¹ İsmayıl Şıxlı, “Ölən dünyam”, Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2011, səh 145

Cavad bəy Şıxlinski 1874-cü il yanvar ayının 3-də Qazax qəzasının Qazaxlı kəndində anadan olub. 1892-ci ildə sırası rütbəli hərbi məktəbə daxil olan, daha sonra zabitlər üçün Mixaylovski topçuluq məktəbini oxumuş Cavad bəy yüksələn xəttlə müxtəlif hərbi vəzifələrdə çalışıb. Birinci dünya müharibəsi başlayana qədərki dövrdə də hərbi xidmətləri imperiya tərəfindən yüksək qiymətləndirilən (3-cü və 2-ci dərəcəli “Müqəddəs Stanislav” və “Müqəddəs Anna” ordenləri və s.) Şıxlinski birinci dünya müharibəsinin əvvəlindən sonuna kimi artilleriya zabiti kimi ön cəbhədə ləyaqətlə xidmət etmiş və bu illərdə də bir çox ordenlərlə təltif olunmuşdur.

Sonra vətənə dönmə Cavad bəy Cümhuriyyətimiz elan olunan gündən etibarən əmisi Əliağa Şıxlinskiyə başçılığı ilə milli silahlı qüvvələrin quruculuğunda fəal şəkildə iştirak etmişdir. Milli orduda öncə artilleriya idarə rəisinin müavini olmuş, daha sonra Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində alay komandiri olaraq Bakı istiqamətində döyüşlərdə iştirak etmiş və orduda böyük şöhrət qazanmışdır. 1919-cu ildə onun komandanlığı altında nizami ordu hissələri Zəngəzuru ermənilərdən təmizləmişdir. Cavad bəy Şıxlinskiyə başçılıq etdiyi 1-ci piyada diviziyası 1919-cu ilin sonunda Gəncədə yerləşdirilir.

1920-ci il may ayının 24-dən 25-nə keçən gecə Gəncədə Sovet Rusiyasına qarşı ən böyük silahlı üsyan başlayır. Bir çox arxiv sənədlərindən və xatirələrdən Cavad bəy Şıxlinskiyə komandiri olaraq üsyanın başçılıq etdiyini görürük. Onun və digər üsyan başçılarından (general mayor Məhəmməd Mirzə Qacar, general mayor Teymur bəy Novruzov, polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyov, həmçinin Qaçaq Qəmbər, Sarı Ələkbər, Qaçaq Qasım, Qaçaq Mika-

yıl və s.) birgə fəaliyyəti ilə mayın 31-nə kimi Qızıl Orduya dağıdıcı zərbələr vurulmuş, düşmən tərəfdən on minə yaxın adam öldürülmüşdür. Həmin günlərdə məğlubiyyətini gören XI Qızıl Ordu rəhbərliyi Gəncəyə əlavə qüvvələr gətirir. Tərəfdən dırnağa silahlanmış düşmən ordusu şəhəri mühasirəyə alıb üsyançıları, həmçinin dinc əhalini kütləvi şəkildə güllələyirlər. Beləliklə Gəncə üsyanında on mindən artıq üsyançı şəhid olur. Qeyd edim ki, Cavad bəyin qardaşı polkovnik Rüstəm Şıxlinski Gəncə üsyanına görə həbs olunub və məlumatlara görə Azərbaycan Milli Ordusunun digər zabitləri ilə bir yerdə Nargin adasında güllələnib. Cavad bəy hər zaman “Rüstəm mənə görə getdi” deyərək əzab çəkirmiş.

Üsyanın gedişində bombardmanda yaralanan Cavad bəy çox böyük çətinliklə Tiflisə, oradan İstanbula, daha sonra isə İrana yaxın qohumlarının yanına köçüb. İranda yerli ləhcə ilə “Şeyxlu” soyadı daşıyan Şıxlinski Şah ordusunda hərbi müşavir olaraq çalışıb və ordan da pensiyaya çıxmışdır.

Şərəfli ömür sürən Cavad bəy Şıxlinski 1959-cu ildə 85 yaşında İranda vəfat etmişdir.

Qeyd edim ki, Cavad bəy Şıxlinski barədə daha geniş məlumatı yeganə ətraflı mənbə olan, tarixçi-etnoqraf İsmayıl Umudlunun bizim də bəhrələndiyimiz “Şıxlinskilər” etno-tarixi əsərindən oxuya bilərsiniz.

İsmayıl Şıxlı “Ölən dünyam” romanında Cavad bəy barədə yazır:

“...Bakıda Müsavat hökumətinin devrilməsindən sonra təslim olmaq istəməyən zabitlər Gəncədə narazı hərbiçilərlə birləşmişdi. İndi onlar gizlin məşvərətə yığılmışdılar. Məşvərətə Azərbaycan Hökuməti dövründə Gəncədə

hərbi qarnizonun rəisi vəzifəsini icra edən Cavad bəy Şıxlinski və Gəncə atıcı alayının komandiri polkovnik Cahangir bəy Kazımov rəhbərlik edirdilər.

O vaxt Əmrah General Cavad bəy Şıxlinskiyə yavəri idi. Hər şey indiki kimi yadıdadır. General onu tez-tez zabitlərin arxasınca göndərirdi. Əmrah Cavad bəyin tapşırığı ilə keçmiş şəhər komendantı general-mayor Məmməd Mirzə Qacarı, qaçaq Sarı Ələkbəri, qaçaq Qənbəri, Topalhasanlı Cabbarı tapıb məşvərətə gətirdi. Başqa general və yüksək vəzifəli zabitlər də gəldilər. Hamının toplaşdığını görəndə Cavad bəy zabitlərə oturmağı təklif etdi və özündə üstündə şəhərin xəritəsi olan yazı masasının arxasında oturdu. Aralığa xeyli sükut çökdü. Cavad bəy xəyalında nəyi isə ölçüb-biçdikdən sonra sonra sözə başladı:

- Ağalar, XI Qızıl Ordunun bolşevikləri bizə yalan satmışlar. Xəlil paşa da bizi inandırmışdı ki, rus qoşunları bizim ərazidən keçib Türkiyəyə İstanbulu müdafiyyəyə gedir. Bosfor, Dardaner təhlükə qarşısındadı. Biz bu ordunun tezliklə Türkiyəyə getməsinə kömək etməliyik. İndi isə bir aydır ki, Gəncədədirlər. Belə getsə, biz öz istiqlalyyətimizi itirəcəyik. Ona görə də polkovnik Cahangir bəy Kazımovla belə qərara gəlmişik ki, Gəncəni üsyana qaldıraq. Sizi də bu məqsədlə məsləhətə çağırmışıq. Fikriniz nədir?

İçəridə oturan generallar və başqa hərbiçilər çiyinlərindən ağır yük götürülmüş kimi dərinədən nəfəs aldılar.

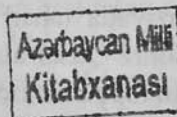
- Biz bunu çoxdan gözləyirdik.

- Elə isə vaxt itirməyək, -deyə Cavad bəy sözünə davam etdi”.

İsmayıl Şıxlının sonuncu əsəri olan “Ölən dünyam” romanından bu sitatı heç də boşuna yazmadım. Qazağın bir kəndinin repressiyasından yazıb, İsmayıl Şıxlının

və repressiya mövzusunda yazdığı romanının adını qeyd etmədən keçmək olmaz. Ən əsası isə ona görə ki, bu əsər demək olar ki, hər bir Azərbaycan kəndinin ümumiləşdirilmiş repressiya tarixidir. Mən əminəm ki, romandakı qəhrəmanlar fərqli adlarla hər bir kənddə var. Necə ki, Çaylı kəndi ilə müqayisə etsək romanda Alay bəy-Çaylıda Nadir bəy, romanda Kəbi Kəsəmənli-Çaylıda Nuruoğlu Məmməd, romanda öz vüqarı ilə seçilən Ömər Koxa-Çaylıda Qara Koxa, romanda qaçaqlara saz çaldığı üçün güllələnən aşiq Qarnet-Çaylıda qaçaqların toyunda saz çalan yerdə qaçaqlarla bir yerdə tora düşüb güllələnən aşiq Cəfər var. Romanda kəndin iki zurnaçısının adı çəkilir ki, Çaylı kəndində də ən yaxın tarixdə yaşamış, kənd camaatı tərəfindən hər zaman rəhmətlə anılan zurnaçı Abbas Xasayev və zurnaçı Fərhad Saniyev də var. Adını çəkdiyim Çaylı sakinlərinin hər birindən irəlidə ayrıca bəhs edəcəm.

Həmçinin romanda bir çox hadisənin və məkanın (Şəkərin Qalası, Acı Dərəsi və s.) adı keçir ki, bunlardan da irəlidə qısaca da olsa yazacağam.

Şirin bəy Kəsəmənlinin nadir fotosu. Fotonu atasının arxivindən götürməyə icazə verdiyi üçün doktor Əsraf Novruzova təşəkkür

Şirin bəy Kəsəmənli

Qazax Qəzasının yetirməsi olan hərbiçidən yazmışkən Qazaxda anadan olmuş daha bir hərbi xadimdən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin zabiti Şirin bəy Kəsəmənliyə bəhs etmək istəyirəm. Düzdür, polkovnik Şirin bəy Kəsəmənli repressiya qurbanı olmayıb. Cümhuriyyət dövründə çox gənc yaşında dünyasını dəyişib. Amma şübhə yoxdur ki, bir qədər çox yaşasaydı sovet dövründə repressiyaya məruz qalıb, Nargin adasında gül-

lələnən zabitlərin birincilərindən olacaqdı. Odur ki, kəndimizin ziyalı insanlarından biri olan Vüsal Qaraxanlımın dəyərli tövsiyəsini nəzərə aldım. Qıraq Kəsəməndə anadan olmuş (yeri gəlmişkən deyim ki, Çaylı sakinlərinin çoxu Qıraq Kəsəməndən gəlmədir) Şirin bəy barədə, kitabda məlumat verməyi özümə borc bildim. Daha geniş araşdırmaları tədqiqatçıların ixtiyarına buraxaraq onun barədə açıq ensiklopediya məlumatlarını bölüşürəm: “Kəsəmənli Şirin bəy Cəfər oğlu 1887-ci ildə Qazax qəzasının Qıraq Kəsəmən kəndində anadan olmuşdur.

Tiflisdə hərbi gimnaziya təhsil almışdır. Gimnaziyanı bitirdikdən (1905) sonra Qusar alayında qulluq etmiş, Kiyevdə ikinci Konstantin topçu məktəbində hərbi təhsilini davam etdirmişdir. Birinci dünya müharibəsində (1914-18)

“Dikaya diviziya”nın tərkibində vuruşmuş, “İgidliyə görə” medal və 4-cü dərəcəli “Müqəddəs Georgi” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra Şirin bəy Kəsəmənli Milli orduda xidmətə başlamışdır. O, erməni daşnaklarının işğalçı qüvvələrinə qarşı Qarabağda, Zəngəzurda və Qazaxda bir sıra uğurlu əməliyyatlarda iştirak etmiş və türk hərbi qüvvələri Azərbaycanı tərk etdikdən sonra Praporşiklər məktəbinin ilk azərbaycanlı rəisi olmuşdur.

Hərbi nazirin 1919-cü il 8 aprel tarixli əmri ilə 2-ci Bakı piyada alayı (sonralar 4-cü Quba piyada alayı adlandırılmışdı) komandiri təyin edilmişdi. Şimal sərhədlərinin müdafiəsi üçün yaradılmış Xaçmaz dəstəsinə rəhbərlik də Şirin bəy Kəsəmənliyə həvalə olunmuşdu. Vəzifə başında ağır xəstəliyə tutulan Şirin bəy Kəsəmənli 1919-cu il sentyabrın 29-da müalicə üçün Tiflisə göndərilmiş, hələ müalicədə ikən hərbi nazirin 1919-cu il 7 dekabr tarixli əmri ilə 2-ci piyada diviziyası komandirinin müavini təyin edilmişdi. Polkovnik Şirin bəy Kəsəmənli 1920-ci il 4 yanvarda Tiflisdə müalicə aldığı xəstəxanada vəfat etmiş və Qazaxda dəfn olunmuşdur”.

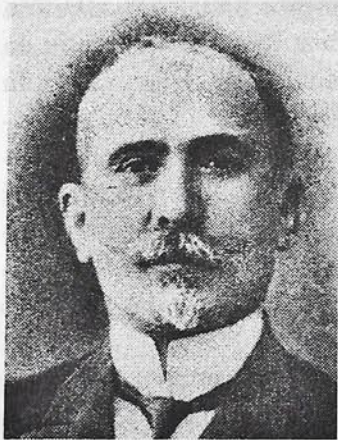
Digər bir məlumatda isə Şirin bəyin ermənilər tərəfindən öldürüldüyü yazılır. Elə kulturoloq Fuad Məmmədov da söyləyir ki, babam 1919-cü ildə naməlum şəkildə qətlə yetirilib.

Qeyd edim ki, Şirin bəy Kəsəmənlinin anası Çaylı kəndindən, Carçılı Hacı Muradalının qızıdır. İrəlidə barəsində yazacağım “Carçılı Məqbərəsi” Şirin bəyin gənc yaşında dünyasını dəyişmiş dayısı Murada aiddir.

Müəllim olmağı deputatlıqdan üstün tutan şəxs Firidun bəy Köçərli

“Türk millətinin əsrlərcə yaradıb vücuda gətirdiyi nağıl və hekayələri və xoşlarına gəldiyi məsəlləri özlərinə məxsus edib “erməni nəql və məsəlləri” adı ilə başqalarına elan edirlər. Amma biz onların qədrini bilmirik və itib-batmağına əsla etina etmirik, bu işdə qəflətdə qafil olduğumuz kimi bu məsələlər dəxi böyük səhv və qəflətimiz zahir olur”.

Firidun bəy Köçərli

Mədəniyyət mərkəzi olan Qazax rayonunun mərkəzində çox möhtəşəm bir Ədəbiyyat Muzeyi yerləşir. Muzeydə Qazaxlı ədiblərin hər birinə aid ayrıca guşə var. Bu guşələrin iki ən böyüyündən biri maarifpərvər din xadimi, ədəbiyyatşünas Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbova aiddir. Ərəb, fars dillərini mükəmməl bilən Hüseyn Əfəndi Qayıbov (Qayıbzadə) Zaqafqaziya müftisi olub.

“Azərbaycanda məşhur olan şüəranı əşarına məcmuədir” adlı dörd cildlik əsərini yazan Hüseyn əfəndi Qayıbov öz həyat və yaradıcılığı ayrıca araşdırılmalı, tədqiq edilməli bir insandır. (Onun övladları faciəvi şəkildə repressiyaya məruz qalıblar. Belə ki, böyük oğlu Nadir bəy Qayıbov Tiflis müftisi Osman Müftizadənin qızı Xədicə Xanım Qayıbova ilə

ailə həyatı qurub. Xədicə xanım 38-ci ildə həbs edilərək güllələnib. Nadir bəyin ölüm tarixi isə dəqiq bilinmir. Tiflis Universitetində müəllim işləyən kiçik oğlu Cahangir bəy Qayıbov isə 1937-ci ildə Tiflis Fövqəladə Komissiyasının əmri ilə vəhşicəsinə doqranıb. Sənədlərdə də elə bu cür yazılıb).

General Əliağa Şıxlinskiyin qaynatası, bəzi mənbələrə görə Cavad bəy Şıxlinskiyin də babası olan Hüseyn əfəndi yaradıcılığından Firidun bəy Köçərli də bəhrələnib, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” adlı əsərini yazarkən onun dörd cildlik məcmuəsindən geniş istifadə etmişdir.

Elə bizim də mövzumuz sevimli ədibimiz Firidun bəy Köçərliyə Söhbətimizə keçməmişdən öncə istərdik ki, nəinki bu guşələrin, bütövlükdə Ədəbiyyat Muzeyinin daxilinin ideya müəllifi, Azərbaycan Yazıçılar birliyinin Qazax zona filialının sədri, əməkdar incəsənət xadimi Barat Vüsalın sözlərinə yer verək:

“Onun adı gələndə dərhal yada 1918-ci ildə Qazaxda açılmış seminariya düşür. Doğrudan da həmin seminariyanı Qazaxda açan o olmuşdur. Həmin seminariyanın direktoru vəzifəsində də özü işləmişdir. Azərbaycanda təhsilin və maarifin inkişafında Qazax seminariyasının oynadığı rol isə hamıya bəllidir.

Firidun bəy Köçərliyin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində də müstəsna yeri var. Təsadüfi deyil ki, ona “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının atası” da deyirlər. Bu da onunla bağlıdır ki, bu məşhur maarifçi klassik Azərbaycan şair və yazıçıları haqqında iki cildə ibarət məqalələr, oçerklər, tədqiqatlar, reseenziyalar yazmışdır. Əslində bir çox klassik Azərbaycan yazarlarına dair ən etibarlı və mötəbər fikir və qiymət məhz onun qələminə məxsusdur.

Qoridə müəllimi olmuş bu böyük şəxsiyyət erməni daşnakların fitnəsi ilə Gəncədə güllələnmişdir.

2013-cü ildə Qazaxda möhtərəm prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə yaradılmış “Ədəbiyyat Muzeyi”ndə Firidun bəy Köçərliyə də xüsusi guşə ayrılmış, böyüdülmüş şəkli və əsərləri, barəsində yazılmış kitablar və məqalələr orda öz əksini tapmışdır. Bu təklifi mən irəli sürdüm və dedim ki, bu böyük millət fədailərindən biri olan milli ruhlu tarixi şəxsiyyətin halal haqqıdır. Qeyd etdim ki, muzeyə gələnləri əvvəlcə qarşılamağa bir ədəbiyyatşünas kimi, bir ağsaqqal kimi daha çox haqqı var.

Şuşada anadan olsa da əsl Qazaxlılardan biri də odur. İndi Qazağı ziyarətə gələnlər Firidun bəy Köçərli ilə təkcə yaratdığı ilk seminariya binasında görüşürlər, onunla həm də Qazaxdakı Ədəbiyyat Muzeyində rastlaşırlar, salamlşırlar, tarixi xidmətlərini hörmətlə yad edirlər, ruhuna rəhmət oxuyurlar”.

Bəli, təkcə Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsini Qazağa köçürməsinə vurğulamaq yetər ki, Firidun bəy Köçərlinin tariximizdə əvəzolunmaz biri olduğunu söyləyə bilək. Seminariyanın Azərbaycan şöbəsi tədris ləvazimatı və avadanlıqları ilə birgə onun şəxsi hesabına 1918-ci ildə ölkəmizə köçürülüb və Firidun bəy ömrünün sonuna kimi ona rəhbərlik edib. Bu seminariyada sonradan Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin parlaq simaları – Səməd Vurğun, Mehdixan Vəkilov, Osman Sarıvəlli, Mehdi Hüseyn və s. kimi şəxsiyyətlər təhsil alaraq öz müəllimlərinin işıqlı ideyalarını həyata keçirmişlər.

Amma onu da qeyd edək ki, F.Köçərli hələ 1906-cı ildə “İrşad” qəzetində “Bir darülmüəllimin kifayətdir” adlı məqalə ilə çıxış edərək Azərbaycanda müstəqil Müəllimlər

Seminariyasının yaradılması məsələsini qaldırmışdır.

Firidun bəyin öhdəsinə götürdüyü işləri sadalamaqla bitməz. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sözləri ilə desək, “Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi ilə yeganə məşğul bulunan qiymətli bir mühərrir, müəllim və alimdir”.

Dəyərli folklor tədqiqatları müəllifi olan Firidun bəy uşaqları da yaddan çıxarmayıb. Onun “Balalara hədiyyə” kitabına Azərbaycan folklorunun ilk antologiyası demək olar. Ümumiyyətlə, ötən əsrin əvvəllərində maariflənmənin geniş vüsət alması ilə əlaqədar olaraq uşaq ədəbiyyatının yaranması və təşəkkül tapması işində də Firidun bəyin mühüm rolunu qeyd etmək lazımdır. O, həmin dövrdə bu sahədə fəaliyyət göstərən bir çox şəxsiyyətlərlə - Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət və s. yaxından əlaqə saxlayır, öz fikir və tövsiyələrini bölürsürdü.

1916-17-ci illərdə siyasi proseslərə qoşulan Firidun bəy elə həmin illərdə “Müsavət” partiyasına üzv olub. 1918-ci il May ayının 28-də Milli Şuranın üzvü seçilərək, “İstiqlal bəyannaməsi”ni imzalayanlardan olub. 1919-cu ilin əvvəlindən başlayaraq “Müsavət” partiyasının Qazax şöbəsinə sədrlik edib.

Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti 25 yanvar 1919-cu il tarixli iclasında belə bir qərar qəbul edir ki, dövlət qulluğunda çalışan şəxslər parlament üzvü ola bilməzlər, yəni iki vəzifədən birini yerinə yetirməlidirlər. Firidun bəy Qazax Müəllimlər Seminariyasında çalışmağı, yəni müəllim kimi dövlətə xidmət göstərməyi deputatlıqdan üstün tutur və 4 fevral 1919-cu ildə deputatlıqdan istefa verir ².

2 “Kaspi” – maarifçilik meydanı”. Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 2016, Səh 373, 374

Mövzumuza uyğun olaraq mənim üçün Firidun bəy Köçərlinin istiqlalçılığı və bu səbəbdən faciəli şəkildə repressiyaya məruz qalma tarixi daha çox maraqlıdır. Odur ki, Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin arxivində incələdiyim qovluqlar arasında onun da cinayət işi var idi. Ədəbi irsi çox gec araşdırılan ədəbiyyatşünas alimin ölüm tarixçəsi də çox gec bəlli olub. Uzun illər bu məsələ gizli saxlanılıb və onun bir təsadüf nəticəsində güllələndiyi bildirilib.

Cəmi bir neçə səhifədən ibarət olan cinayət işi qovluğunda onun barəsində deyilir: "... Müttəhim Köçərlinski özünün hakimiyyətindən və böyük səlahiyyətindən istifadə edərək zəhmətkeş xalqa zorakılıq göstərmişdir, ... Müsavat partiyasının sədri olarkən millətçilik ehtirasını qızıqdırmışdır". Təpədən dırnağa böhtan olan bu ittihamnamədə Köçərlinin şahidlərin dindirilməsi haqqında ərizəsi rədd edilir. 4 iyun 1920-ci ildə erməni Sarkis Danilyanın diktəsi ilə verilən qərar əsasında böyük düha Firidun bəy Köçərli güllələnməyə məhkum edilir. Təəssüfedicidir ki, həmin gecə başqa bir qazaxlı Məcid bəy Vəkilovun (və başqalarının) tələsik güllələnməsinə verilən qərarlarda Xüsusi bölmə rəisi Libermanla yanaşı, əslən qazaxlı olan Fövqəladə komissar Həmid Sultanovun da imzası var. Bu yerdə xüsusi ilə qeyd etmək istəyirəm ki, illər sonra, 1937-ci ildə bolşevik terror dalğası öz övladlarını da udur. Bir zamanlar "Hakimiyyətin devrilməsində mən özüm şəxsən iştirak etmişəm. Mən yaxşı başa düşürdüm ki, arxamızda Yalamada yerləşən qırmızı süngülər dayanır"³ - deyən Həmid Sultanov da, həyat yoldaşı Ayna Sultanova da faciəli şəkildə repressiyaya məruz qalırlar.

3 "Azərbaycan Tarixi XIX-XXI əsrin əvvəli". "Bakı Universiteti" nəşriyyatı 2010, səh 280

Firidun bəyin ölümündən sonra onun irsinin yaşamasında ilkin işləri Qazağın Salahlı kəndindən olan həyat yoldaşı Badisəba xanım görür. "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabını qoruyub saxlayan Badisəba xanım 1925-ci ildə çap olunmaq üçün onu Azərnəşrə təqdim edir.

Firidun bəyi sevən hər kəsə bəllidir ki, Mədəniyyət Nazirliyinin qərarı ilə 1965-ci ildən bəri Respublika Uşaq Kitabxanası onun adını daşıyır. Firidun bəy Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası böyük şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətini əks etdirən, bizim də bəhrələndiyimiz "Firidun bəy Köçərli" adlı bibliografiya tərtib etmişdir⁴.

Yeri gəlmişkən mən də öz növbəmdə nəinki Firidun bəy barədə, bütövlükdə repressiya araşdırmalarımda əlindən gələn yardımı əsirgəmədiyinə görə kitabxananın direktoru Şəhla xanım Qəmbərovaya və Məlumat-Bibliografiya şöbəsinin müdiri, repressiya olunmuş bir nəslin nümayəndəsi Sevil xanım Əhmədovaya təşəkkürümü bildirirəm.

4 (Firidun Bəy Köçərli: bibliografiya /tərt. N.Tahirova, L.Qafarova; ixt. red. və burax. məsul Ş.Qəmbərova; red. G.Səfəraliyeva; Firidun bəy Köçərli adına Uşaq Kitabxanası.-Bakı, 2014- 176 s.)

Repressiya illərinin ən ziddiyyətli şəxsi Səməd Vurğun

Xalqımız XX əsrdə ikinci dəfə Cümhuriyyətimizin müstəqilliyini elan etdi. Beləliklə həyatın, yaşamın bütün istiqamətinə baxışlar dəyişdi. Həmçinin Azərbaycanın ilk xalq şairinin yaradıcılığına və fəaliyyətinə də...

İllərlə çağdaş Azərbaycanın ən böyük şairi kimi sevilən Səməd Vurğuna münasibətlər (30-cu illərdəki mövqeyinə görə) fərqli hal aldı. Azadlığımızı əldə edəndən sonra bütün maneələr götürüldü, repressiya qurbanlarının işinin araşdırılmasına imkanlar tanındı. Amma nədənsə (sanki repressiyaların günahkarı o imiş kimi) S. Vurğuna qarşı yerli-yersiz, çox vaxt da, qərəzli hücumlar arzuolunan araşdırmaları üstələdi. Dövrün şərtləri, zamanın diqtəsi nəzərə alınmadan onun barədə kim nə istədisə, necə istədisə dedi. Şair barədə polemikalar siyasi müstəviyə qədər gəlib çıxdı və siyasətçilərin də mövzusu oldu. İyirmi beş ildir bitmək bilməyən müzakirələrdə təhqirə də keçdilər. Müsahibələrində təhqirə keçənlərə qarşı olan yazımda dediyim kimi, təhqirləri tirajlamaq jurnalist fürsətçiliyi idi. Amma nə etmək olar ki, bu elə bir növ jurnalistikanın işidir.

Oxuduğunuz bu kitab yazılan ərafədə şairə qarşı ən son ittihamlar yenə siyasilərdən, politoloqlardan gəldi. Maraqlı olan o idi ki, əksər ziyalılar səngimək bilməyən bu müzakirələrin tərəfdarı kimi çıxış etdilər və hələki son olan müzakirə də uzandıqca uzandı. Cəmiyyət yenə əməlli başlı iki qütbə ayrıldı, Səməd Vurğunu haqlı-haqsız tənqid edənlərə və şairi əsaslı, əsassız müdafiə edənlərə.

Demək olar ki, hər kəsin münasibət bildirdiyi müzakirəyə ən tutarlı cavab filologiya elmləri namizədi Vur-

ğun Əyyubun oldu. Vurğun bəy sosial şəbəkələrdəki primitiv qarşıdurmalara qatılmayaraq "Bir müsahibəyə sözardı..." adlı məqalə yazdı. Bir çox məqama toxunulan yazıdan özüm üçün götürdüyüm, müəllifin bu sözləri oldu: "Oxuyanlar bilir ki, "Komsomol" poeması (adı bir çoxlarını qıcıqlandırsa da) onun yaradıcılığının ən gözəl əsərlərindəndir. Amma müzakirəyə qoşulmaq cəhdində olanların biri də bu əsərin adını çəkmədi. Yaxud "Unudulmuş tək məzar" şeirindənsə "Demə Səməd Vurğun gəldi gedərdi, Unutmaz bu oba, bu mahal məni" kimi orta səviyyəli misralara güvənənlər də tapıldı"⁵.

Bəhs etdiyim məqalədən bir müddət öncə AYB Qazax zona filialının sədri Barat Vüsal da mənə Səməd Vurğunun məhz bu əsərlərini bir daha oxumağı məsləhət görmüşdü. Repressiya araşdırmalarımla bağlı o dövrü dolğun ifadə etdiyi üçün "Komsomol" poemasını və Səməd Vurğun yaradıcılığının böyüklüyünü dərk edə bilmək üçün "Unudulmuş tək məzar" şeirini. Tövsiyələri nəzərə alıb deyilənləri bir daha oxudum. Bu oxumağımda "Komsomol" poemasından aşağıdakı sətirləri əzbərlədim:

1946. Anası Məhəbbət xanımın məzarı önündə. Nadir fotoya görə Səməd Vurğunun ev muzeyinin rəhbərliyinə və bütün kollektivinə təşəkkür edirik.

⁵ <http://kulis.lent.az/news/18936>

Evet, efendiler! Çarxın gedişi
Qocaman türklüyə gülmüyor çoxdan,
Ümid kesmeyelim atılan oxdan...
Vatan lalezardır, millet pürvüqar,
Onun göyler kadar amelleri var,
Ayrılıq öldürür milleti her an,
Saatlar vurduqca yetişiyor zaman.
Ayrılan quvvalar birləşmelidir!
Vatan bir torpağa yerləşmelidir!

Şairin son şeirlərindən olan "Unudulmuş tək məzar"
isə, hər halda oxucular da razıdır ki, bir etirafdır sanki. İxti-
sarla:

Bu gün mənə səyyar xəyal,
Öz dünyamdan qoparmışdır...
Qulağı kar, dili də lal
Bir aləmə aparmışdır.
Nə şadlıq var orda, nə səs,
Torpağı dərd,suyu qəmdir.
Onu heç kəs keçə bilməz,
O,tilsimli bir aləmdir...
Bilinməyir onun yaşı,
Köhnə adı qəbiristandır.
Hər fikirli qəbir daşı
Elə bil ki, bir insandır-
Orda min bir qəbir saydım
Canlı kimi hava udur.
Bu xəyalla gəzdikcə mən
Qəbiristanı qarış-qarış,
Gözlərimə dəydi birdən
Üstünü ot, alağ almış
Bir məzar ki, nə baş daşı,

Nə ünvanı, nə adı var,
Nə həmdəmi, nə sirdaşı,
Nə doğması, nə yadı var.
Fikrə getdi qəlbim bir an...
Qəbristana keşik çəkən,
Gül basdırıb, ağac əkən
Dünya görmüş bir qocadan
Soruşdum ki: sən bilərsən,
Kiminkidir bu tək məzar?
Nə yazısı, nə daşı var,
Nə üstünə gəlib gedən?
Qoca bir az gülümsədi,
Sonra qəbrə baxıb dedi:
-Qafil,özün bilməyirsən?
Səninkidir o tək məzar,
Onu dövrən verdi bada;
Çox danışib az yazanlar
Unudulur bu dünyada.
Evə gəldim can pərişan,
Keçən ömrü soraqladım.
Bu fikirlə xeyli zaman
Kitablari varaqladım.
Ağıllı söz, yaxşı şeir,
Yazmışammı, varsa, hanı?
Gördüm qoca doğru deyir,
Uçdu könlüm xanimanı...
Boğulduqca göz yaşım
Dedim ömür yoldaşıma:
Qapıları tez ol, bağla
Otağı da bir az qızıdır.
Sən də bil ki, təmtəraqla

Keçən günlər vəfasızdır!
Hanı qələm? Hanı kağız?
Tez ol gətir, a dildarım!
Barı gəzsin ağız-ağız
İndən belə yazdıqlarım...

Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsində şahid kimi ifadə verənlərin sözlərindən bildiyimiz qədər 1937-1938-ci illərdə Səməd Vurğun Bağırovun sanksiyası ilə həbs edilmiş. Xarakterikdir ki, istintaqın gedişində ondan heç bir şey əldə edə bilmədikdə Bağırov "Allah tərəfindən göndərilmiş xilaskar" rolunda çıxış edir və onu həbsdən azad edir ⁶. Odur ki, mən də bu söz-söhbətlərə ən azından özüm üçün son qoymaq niyyəti ilə fakt arxasınca getdim. DTX arxivində araşdırma apararkən S. Vurğunun da cinayət işi ilə maraqlandım. Qurumun arxiv xidmətinin əməkdaşları ona cinayət işinin açılmadığını və bu səbəblə S. Vurğuna aid bir qovluğun olmadığını dedilər.

Daha geniş araşdırdıqda bəlli olur ki, "görkəmli şair S. Vurğun 30-cu illərdə doğrudan da həbs edilmiş, M.C.Bağırova zəng edən Stalin təsadüfən soruşub: "Bizim qarabala necədir?". Bunun nə dərəcədə həqiqət olduğunu deyə bilməsək də, bir həqiqət vardır ki, S. Vurğun həqiqətən Xalq Daxili İşlər Komissarlığı (NKVD) orqanları tərəfindən həbs olunmuş və tezliklə həbsxanadan azad olunduğu üçün onun barədə cinayət işi qaldırılmamışdır. MTN-nin arxivində qorunub saxlanılan siyasi repressiya qurbanlarının istintaq materialları fikrimizi tamamilə təsdiqləyir. Belə ki, Tağı Şahbazinin PR-24690 sayılı istintaq işinin 71-ci

6 Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsi, B., Yazıçı, 1993, səh 65

səhifəsində S. Vurğunun həbsxanada olduğu qeyd edilir" ⁷.

Şairə yazdırılmış bəlli beytlərinə görə arxivdə başqa cinayət işlərini də incələdim. Məsələn, Əhməd Cavadın qovluğunda S. Vurğunun adı nəinki onun əleyhinə ifadə verən kimi, ümumiyyətlə keçmir. Hüseyn Cavidin cinayət işi qovluğunda isə adı sadəcə belə bir cümlədə keçir: "Qatı türkçü olan Cavid, neçə müddətdir Müşfiqi və S. Vurğunu özünün əks-inqilabi, millətçi təsiri altında saxlayır".

İşıqlı şairimiz Mikayıl Müşfiqin cinayət işini incələyə bilmədim. Amma keçmiş Baş Prokuror İlyas İsmayılov müsahibələrindən birində bu barədə danışır: "Səməd Vurğun Bağırovdan xahiş eləmişdi ki, Mikayıl Müşfiqi əfv etsin, demişdi, onu öldürmək olmaz, çox istedadlı şairdir. Bağırov da deyir, buna bax, gör kimin bağışlanmağını istəyir. Yazmışdılar ki, Mikayıl Müşfiqin qətlinə Səməd Vurğunun əli olub. Mən də eləmədim tənbellik, arxivdən Mikayıl Müşfiqin cinayət işini tələb etdim. Balaca iş idi, mən də qorxa-qorxa vəərəqləri çevirirəm ki, görəsən Səməd Vurğun bunun haqqında nə deyib. Əksinə gördüm ki, Müşfiqin müdafiəsinə qalxıb, əməlli-başlı tərəfini tutub onun. Mən o vaxtı hörmətli yazıçımız Anar müəllimi Prokuraturaya dəvət elədim, cinayət işini qabağına qoydum, dedim, oxuyun və gedin, cavanları başa salın. Səməd Vurğun bizim milli sərvətimizdir. Getsinlər başqaları öz statuslarına qiyət versinlər. Donos yazmaq filan olmayıb. Xarakterli adamıydı o. Səməd Vurğun "Rəhbərə salam" şeirini yazmasaydı, Stalin onu tanımasaydı, çoxdan məhv eləmişdilər onu. Çox xeyirxah adam olub Səməd Vurğun. Nə qədər

7 Cəlil Qasımov. *Repressiyadan deportasiyaya doğru*. Bakı: "Mütərcim", 1998. səh 179.

adama əl tutub. Səməd Vurğun fəxrimizdir”⁸.

Yeri gəlmişkən onu da deyim ki, 80-ci illərin sonlarında repressiya qurbanlarının sadəcə sözdə deyil, (bütün hüquqlarının tanınaraq) həqiqi bəraət almasında ilk Ədliyyə Nazirimiz İlyas İsmayıloun müstəsna rolu və zəhməti var.

Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov da, Akif Aşırliya verdiyi müsahibədə deyir ki: “Bir gün səhərə az qalmışdı. Onsuz da səhərləri vahimə ilə açırdıq. Qapının zəngi çalındı. Səməd Vurğunun yoldaşı Xavər xanım idi. Vahimə ilə Səmədin evə gəlmədiyini söylədi. Elə bunu öyrənməyə getmək üçün hazırlaşırıdım ki, Səmədin özü gəldi. Bütün günü KQB-də olduğunu dedi. Axşamdan səhərə kimi onu bir silitçidən-o biri silitçiyə keçirə-keçirə sorğu suala tutmuşdular. Ancaq boynuna heç nə qoya bilməmişdilər. Səməd özü nəql edirdi ki, KQB-də işləyən nuxalı Mustafayev fəmilialı birisi yaxınlaşıb qulağına “olmaya boynuna bir şey alasan” deyə məsləhət də vermişdi. Səməd haqqında çoxlu danoslar yazırdılar. Onun istedadı çoxları üçün təhlükə idi. Bağırov bir neçə dəfə şəxsən mənə Səməddən çoxlu materiallar daxil olduğunu danışdı. Mən isə Səmədin fitri istedadı malik şair olduğunu, yalanlara uymamağı dedim. Səmədin xalq tərəfindən sevilməyi də bir dərd idi ki, onun qabağını kəsmişdi”⁹.

Yazımızı 1913-cü ildə Qazaxda anadan olmuş, 1929-cu ildə Qazax müəllimlər seminariyasını bitirmiş, iki il Balakəndə müəllim işlədikdən sonra 1931-ci ildə Bakı Universitetinin tibb fakültəsinə qəbul olmuş, lakin 33-cü ildə Güney Azərbaycana, oradan da Türkiyəyə keçmiş Alazan Baycan ləqəbli Hacı Həsənzadənin şeiri ilə tamamlayıram.

⁸ <http://kulis.az/news/19923>

⁹ “7gün” qəzeti, 18 iyul 1996

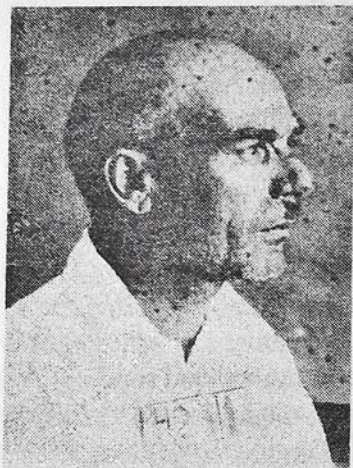
Zənnimcə Səməd Vuğunun portretini bundan yaxşı çəkən olmayıb:

O doğuşdan inadkardı,
Ölümsüz bir aşka daldı,
Dəli Səməd qaldı adı,
Üstün çıxdı məcnunlardan
Kərəm Əsli və Sənandan.
Güclü idi duyğusu onun,
Duyğusu ağılından yoğun,
Bəzən durğun, bəzən coşqun,
Qıvranırdı inadından,
Körüklədi onu zaman.
O Kapitalı kutsal(müqəddəs) sandı
Dindarlardan çox dındardı,
Şair könlü çalxalandı,
Xəyal dolu inancından,
Şeir yazdı yorulmadan.
Boşa çıxdı arzuları,
Tez ağardı dərdli başı,
Yazıq uzun yaşamadı,
Öldü vicdan əzabından,
Siqarının dumanından.

Qeyd edim ki, qürbətdə vətən eşqi ilə yaşayan Alazan Baycan (Hacı Həsənzadə) ən böyük arzusuna, vətəni ziyarət etmək istəyinə çata bilmir. Müstəqilliyimizə cəmi iki il qalmış Almaniyada gözlərini əbədi yumub. Həyat yoldaşı İnqa xanımın yazdığına görə Alazan ömrünün son dəqiqələrində bu sözləri deyib: Azərbaycan...Qazax...Səməd¹⁰.

¹⁰ https://525.az/site/?name=xeber&news_id=14671#gsc.tab=0

Sarı Şəmistan

Yəqin ki, yazını “Sarı Şəmistan” deyil, “Əyyubov Şəmistan” adlandırsaydım dəyərli oxucuların əksəriyyəti söhbətin hansı Şəmistandan getdiyini ilk baxışdan ayırd edə bilməyəcəkdi.

Səməd Vurğunun “Komsomol” poeması əsasında Yusif Səmədoğlunun ssenarisi ilə çəkilən “Yeddi oğul istərəm” filmində Sarı Şəmistanın özü görünməsə də, adı bir neçə dəfə çəkilir. Bu obraz

Səməd Vurğunun bədii təxəyyülünün məhsulu deyil, gerçək tarixi şəxsiyyətdir.

(Yeri gəlmişkən bir şeyi də qeyd edim. Diqqətli tamaşaçı fərqindədir ki, bu filmə komsomolçuların (kommunistlərin) xalqı necə təhqir etdiyini açıq-aydın göstərə bilərlər. Təkcə elə Bəxtiyarın ağsaqqal cavan demədən “içinizdə bir kişi var ya yox”, “nə vaxt qeyrətə gələcəksiniz” deməsi və s.)

Kimdir Sarı Şəmistan?

DTX arxivində Səməd Vurğunun özünün cinayət işi olmasa da, qəhrəmanı Sarı Şəmistanın, daha dəqiqi Əyyubov Şəmistan Mahmud oğlunun cinayət işi qovluğunu tapıb gözdən keçirdim. 15 iyul 1937-ci ildə barəsində tərtib olunmuş anketdə Şəmistan Əyyubovun 1891-ci ildə (qalan bütün sənədlərdə 1895-ci ildə) Qazax qəzasının Dağ Kəsəmən

kəndində anadan olduğu yazılıb. Ailə tərkibi: Həyat yoldaşı Pəri 38 yaş, oğlu Mahmud 15 yaş, oğlu İsmayıl 10 yaş, qızı Gülzar 14 yaş, qızı Ədilə 13 yaş olaraq keçir.

Düzdür, 13 yaşlı qızı olaraq adı keçən Ədilə xanım illər sonra, 1996-cı ildə “7 gün” qəzetinə verdiyi müsahibədə deyir ki: “1937-ci ilin noyabr ayı bugünkü kimi yadımdadır. Hərbi formada bir neçə nəfər gəlib atamın qollarını bura-bura maşına basıb evdən apardı”. Amma sənədlərdən Sarı Şəmistanın 37-ci ilin noyabr yox, iyul ayında həbs olunduğu bəlli olur və dindirilmələri də iyul ayından başlayıb, noyabra kimi davam edib. İrəlidə tanış olacağınız repressiya qurbanlarının əksəriyyətindən fərqli olaraq cəmi bir dəfə yox, altı dəfə dindirilib. Hər halda bu onun ictimai nüfuzundan irəli gəlirdi. Amma nədənsə 90-cı illərdə verilən bəraət sənədində beş dindirilmə qeyd olunub.

“Şəmistan Əyyubov elə düşünürdü ki, Oktyabr inqilabı millətindən asılı olmayaraq bütün məzlum xalqların inqilabıdır. Onu bütün bacarığı və qüvvəsi ilə qorumaq arzusunda olur. Yəqin ona görə könüllü olaraq Qırmızı Ordu sıralarına qoşulur. 1918-ci ilin 25 oktyabrında onu RK(b)P Daşkənd təşkilatına çağırırlar, bolşevik partiyasına qəbul edirlər. Bu haqda Şəmistan özü deyirdi: “Mən partiyaya qorxuya görə yox, ideyama görə və şüurlu surətdə daxil olmuşam”. Yəqin 1937-də peşman olub”¹¹.

Bütün bunlara rəğmən repressiya dalğasının qurbanlarından olan inqilabçı Şəmistan Əyyubov illərdir onun üzünü görməyən yalançı şahidlərin ifadəsi ilə əksinqilabçılıqda, əksinqilabi tapşırıqlar almaqda günahlandırılır. Sovet qanunlarının 72 və 73-cü maddələri ilə həbs edilərək, SSR Ali məhkəməsinin hərbi kollegiyasının səyyar sessiyası

¹¹ Mahərrəmov N.K. Getsin-gəlməsin... B.:Azər nəşr, 1992. Səh 86

nın qərarı ilə, birinci kateqoriya ilə güllələnməyə məhkum edilir. 1938-ci il yanvarın 5-də verilən qərar həmin gecə (Mikayıl Müşfiqin, Seyid Hüseynin və digər yüzlərlə insanın güllələndiyi gecə) icra edilir.

Qızı Ədilə xanımın bu barədə dediklərindən: "Atama olmazın işgəncələr veriblər. Atam ölüm qabağı su istəyibdir, verməyiblər. Tualetdən götürülmüş çirkli suyu üzünə töküüb güllələyiblər".

Atam tutulandan sonra anamı heç yerdə işə götürmürdülər. Anam tez-tez pəncərənin pərdəsini ehtiyatla qaldırıb, küçəyə baxırdı. Biz hiss edirdik ki, evimizin həndəvərində şübhəli adamlar daima ailəmizi izləyir. Mahmud 10-cu sinifdə, bacım Gülzar 9-cu sinifdə, mən 6-cı sinifdə, kiçik qardaşım İsmayıl isə 5-ci sinifdə oxuyurdu. 1938-ci ildə, atamın həbsindən heç bir il keçməmiş evimizə hərbi formalı bir neçə adam gəldi. Onlar anamın və böyük qardaşımın həbs olunmaları barədə order də gətirmişdilər. Gələnələr evimizdə vəhşicəsinə axtarış aparmağa başladılar. Yadımdadır ki, əllərinə keçən xırda-para qiymətli əşyaları heç bir siyahı tərtib etmədən ciblərinə qoyurdular. Vəziyyətimiz ağır olduğundan anam pianomuzu satmışdı. Pulu qurşaq şəklində parçaya tikmişdi. Axtarış zamanı anam böyük bacımı geyindirmək adı ilə qonşu otağa keçib tələsik qurşağı bacımın belinə sarımışdı. Sonra biz 4 uşağı bir maşına, anamı isə başqa maşına oturdular" ¹².

Qeyd edim ki, Ədilə xanım Rostovun Proletarskaya stansiyasındakı 1 nömrəli uşaq evinə göndərilir. Bir müddət sonra müharibə başlayır və 1942-ci ilin noyabrında almanlar Rostovu işğal edirlər və hamı kimi uşaqları da qatara doldurub Almaniyaya aparırlar. Sovet ordusu Almaniyanı

12 "7 gün" qəzeti, 4 iyun 1996

işğal edənə kimi orada əsir həyatı yaşayıb.

Sarı Şəmistanın həyat yoldaşı Pəri xanım Vəkilova ondan bacardığı yardımı əsirgəməyən Səməd Vurğunun yaxın qohumu idi.

Eyyubova Pəri Abdul qızı

1898-ci ildə Qazax rayonunun Salahlı kəndində anadan olmuş, Bakı şəhəri, Kommunist küçəsi, ev 90 ünvanında yaşamışdır.

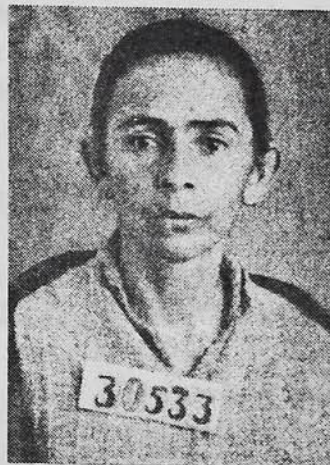
Ailə tərkibi: oğlanları Mahmud - 15 yaş, İsmayıl - 11 yaş, qızları Gülzar - 14 yaş, Adilə - 13 yaşında.

Həyat yoldaşı Eyyubov Şəmistan Mahmud oğlu (1895).

05.01.1938-ci il tarixdə SSRİ Ali Məhkəmə Hərbi Kollegiyasının Səyyar Sessiyası tərəfindən əksinqilabi trotski, millətçilik fəaliyyətinə görə I kateqoriya ilə güllələnməyə məhkum edilmişdir.

Eyyubova Pəri Abdul qızı vətən xaininin həyat yoldaşı kimi SSRİ XDİK-nin 09.04.1938-ci il tarixli qərarı ilə cəzasını İslah Əmək Düşərgəsində çəkməklə 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir.

Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin Cinayət İşləri üzrə Məhkəmə Kollegiyasının 19.12.1955-ci il tarixli rəyinə əsasən Eyyubova Pəri Abdul qızına bəraət verilmişdir.

Şəkərin qalası

Tarixi mədəniyyət abidələri ilə zəngin olan Qazaxda, şəhərin kənarında “Şəkərin qalası” adlanan əzəmətli qala var. Geniş həyəti, hündür hasarı olan ikimərtəbəli qala qırımızı kərpicdən tikilib. Dustaqxana olaraq tikildiyi deyilir. Binanın arxitekturası, divarlarının qalınlığı, pəncərələrinin dəmir çərçivəsi onun doğrudan da dustaqxana olduğundan xəbər verir.

Təəssüflə qeyd etməliyəm ki, çox axtarsam da, qalaya aid heç bir arxiv sənədi, nə də yazılı bir mənbə tapa bilmədim. Odur ki, qala barədə sadəcə eşitdiklərimi, gördüklərimi, bildiklərimi yazmaq qərarına gəldim.

Tikilmə tarixi ilə bağlı sənədləri Tiflis Dövlət Arxivində saxlanıldığı deyilən qala, 1810-1830-cu illər arasında, Şəkər adlı bir bəyin göstərişi ilə tikilib. Tikdirənin adına bağlı olaraq Qazax camaatı arasında “Şəkərin qalası”

kimi tanınır. Hazır olduğu gündən 1960-cı illərə kimi öz təyinatına uyğun olaraq dustaqxana kimi fəaliyyət göstərmiş. Çox hadisələrə şahidlik etmiş bu qalaya, Qazağın repressiya tarixi də sıx bağlıdır. Araşdırmalarım zamanı repressiyada güllələnmiş qazaxlıların harada güllələndiyini axtara-axtara bu qalaya gedib çıxdım. Hal-hazırda ruhi xəstəxana kimi fəaliyyət göstərən qalada həkimlərlə söhbətimdən bəlli oldu ki, vaxtı ilə rəhmətlik İsmayıl Şıxlı da repressiya qurbanı olmuş doğmalarının izinə düşüb, axtara-axtara bu qalaya gəlib çıxıb. Qeyd edim ki, İ.Şıxlı “Ölən dünyam” romanında qalada cərəyan edən hadisələrdən yazıb. Görkəmli akademik Teymur Bünyadov ilə qala barədə söhbətim zamanı o da atasının bu qalada güllələndiyini dedi.

Arxiv sənədlərinə arxalanaraq deyə bilərəm ki, Qazaxda ölüm hökmünə məhkum edilənlər heç də Bakıya aparılmayıb. (Sənədlərində harada güllələndikləri yazılmayıb, adətən Bakıda güllələnənlərin sənədlərində “Bakı şəhəri” qeyd olunur). Öyrənə bildiyim qədər Qazağın qurbanları elə saxlandıqları yerdə, “Şəkərin qalası”nda güllələniblər. Ehtimallardan birinə görə qalanın həyətinə dərin quyu qazılıbmış. Güllələnənləri ora atıb, üstlərini torpaqlayırlarmış. Bir başqa ehtimala görə isə onları qala divarlarından kənarda, “sarı təpə” deyilən hündürükdə basdırırlarmış.

Bu qalanın bənzəri eyni illərdə (1803-1830) Zaqatalada tikilib. Amma Zaqatala qalasından fərqli olaraq “Şəkərin qalası” hələki tarixi abidə kimi qeydə alınmayıb. İnənirəm ki, yaxın gələcəkdə Şəkərin qalası da Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən qeydə alınacaq və dövlətimiz tərəfindən memarlıq abidəsi kimi qorunacaq.

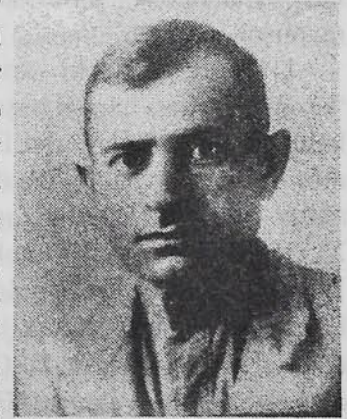
Acı Dərə-Qazaxda güllələnmələr təkcə Şəkərin Qalasında olmurmuş. Qazax rayonunun yaşlı nəsil nümayəndələrinin söylədiklərinə görə, Şəkərin Qalasında dustaq olanlardan hər gün bir neçə nəfəri gətirib, indiki İcra Həkimiyətinin binasının yanındakı parkda, İsmayıl Şıxlının heykəli olan yerdə güllələyirmişlər. Məhbusları insanların gözü qarşısında güllələmək, xalqın gözünü qorxutmaq üçün imiş. Son araşdırmalarımın bəlli oldu ki, onları həm də, indiki şahmat məktəbinin ərazisində basdırırlarmış.

Kütləvi güllələnmə məkanlarından biri də Qazağın Qazaxbəyli və Salahlı kəndləri arasında yerləşən, "Acı Dərə" adlanan bir ərazidir. Qazağın o dərəyə yaxın kəndlərindən güllələnməyə məhkum edilmiş insanları aparıb orada güllələyib, üstlərinin torpaqlayırmışlar. Hətta Çaylıdan bir qrup insanı aparıb orada güllələmək istəyiblər. Amma böyük nüfuz sahibi olan (Stalin ilə şəxsi münasibəti olan) Nuru oğlu Məmməd bunun qarşısını alıb. (1938-ci ildə Nuru oğlu Məmməd özü də Bağırov intriqasının qurbanı olub. İrəlində ətraflı yazacam).

Acı Dərəsində güllələnmələr əsasən 1920-30-cu illərdə olub.

"Əzrail" Firqəsi

Sovet İmperiyasına qarşı silahlı anti-sovet təşkilatı olan "Əzrail" Firqəsi barədə cəmi bir dəfə eşitmişdim. Repressiya qurbanı olmuş kəndçilərimizin siyahısı üzrə Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin arxivində araşdırma apararkən nəzarətçi iki qovluq verib dedi ki, sən öncə bunları incələ, siyahıda təqdim etdiyin insanların hamısı burada var. Gözlərimə inanmadım. İki hissədən ibarət olan bu qalın qovluqlar "Əzrail" Firqəsinin cinayət işi idi. Adətəmə uyğun olaraq qovluğu axır səhifələrindən vərəqləməyə başladım. İlk qarşıma çıxan ad "Sanıyev Musa İlyas oğlu" oldu. Sanıyev Musa İlyas oğlu kəndimizin dəyərli böyüklərindən olan Sabir Çaylının atasıdır. Sabir bəy Çaylı ilə söhbətlərimizdə o atasının hansısa təşkilata üzv olduğu üçün 30-cu illərdə sürgün olunduğunu demişdi. Arxiv sənədlərindən bəlli oldu ki, Sabir bəyin atası Musa Sanıyevin üzv olduğu təşkilat "Əzrail" Firqəsi imiş. Daha sonra isə Musa Sanıyev müharibəyə

Musa Sanıyev

çağırılıb. Müharibədə rus zabitlərinin ədalətsiz davranışlarına qarşı çıxdığı üçün Beriyanın göstərişi ilə siyasi ittihamlarla həbs edilib və elə həbsdə dünyasını dəyişib.

Doğma babam (babamın atası) Musa Carçıyevin adını və fotosunu həbs olunanlar siyahısında görəndə keçirdiyim hissləri izah etmək çətindir. Biz onun 37-ci ildə həbs edilib,

güllələndiyini bilsək də, 31-ci ildə siyasi dustaq olaraq üç il müddətinə sürgün olunduğunu bilmirdik. Bu yerdə DTX-nin arxiv xidmətlərinin əməkdaşlarına bir daha təşəkkür edərək yazıram ki, babam barədə hələ bu araşdırmalarım-dan öncə göndərdiyim sorğunu xüsusi ciddiyyətlə araşdıraraq cavablandırılar. Çünki göndərdikləri foto mənim onlara verdiyim informasiyadan (1937- 38-ci illər həbsindən) deyil, 31-ci ildəki həbsində, “Əzrail” Firqəsi işi qovluğundandır. 38-ci il qovluğunda isə fotosu yoxdur.

Musa Carçıyevin kiçik qardaşı Carçı Carçıyevin də adını “Əzrail” Firqəsi işində həbs olunanlar siyahısında oxumaq bizim üçün yeni xəbər oldu. Çünki onun siyasi işlər üstündə həbs edildiyini yaşlı nəsilədən heç kim danışmamışdı.

DTX arxivindəki araşdırmalarıma paralel olaraq “Əzrail” Firqəsi barədə başqa mənbələrdə də, axtarışa başladım. Cəmi iki yerdə bu firqə barədə məlumata rast gəldim, etnoqraf İsmayıl Umudlunun “Salahlı eli” və Ali məktəblər üçün mühazirələr toplusu olan “Azərbaycan Tarixi XIX-XXI əsrin əvvəli” kitabında.

Araşdırmalarımın gəldiyim qənaət bu idi ki, “Əzrail” Firqəsi, gizli Müsavat təşkilatının silahlı bir qoludur. Çünki doğmalarımın simasında Çaylıdan və digər kəndlərdən olan gizli Müsavatçılar “Əzrail” Firqəsinin üzvü olaraq 1931-ci ilin yanvar ayında həbs ediləblər. Amma Çaylının bütün repressiya qurbanlarını, onların cinayət işlərini ayrı-ayrı araşdırdıqca bəlli oldu ki, “Əzrail” Firqəsi təkcə gizli Müsavatın yox, həm də gizli İttihadın bir qolu olub. Kəndimizin İttihadçıları da bu firqənin üzvü olublar.

Tarixdən bəlli olduğu kimi tək mübarizə aparmağın çətinliyini görən gizli Müsavat və gizli İttihad təşkilatları

(hətta gürcü menşevikləri) birləşiblər və Azərbaycanın müxtəlif əyalətlərində fərqli ad altında fəaliyyət göstərirlər. Onlardan (bildiyimiz qədəri) ikisi Qazaxda fəaliyyət göstərmiş. “Həqiqət Ordusu” və barəsində yazdığım, təxminən 1929-cu ildə yaradılmış “Əzrail” Firqəsi.

“Əzrail” Firqəsinə və “Həqiqət ordusu”na daha çox Daş Salahlı kəndində rəğbət olduğu deyilir. Daş Salahlının bütün respublikada tanınan, böyük nüfuz sahibi olan koxası Məmməd Koxa “Həqiqət Ordusu”nun üzvü olub deyə bu sözləri “Həqiqət Ordusu”na aid etmək olar. Amma sənədlərdən açıq-aydın görünür ki, “Əzrail” Firqəsinə daha çox Çaylı kəndində rəğbət var imiş. Hətta ölkənin bir çox əyalətini əhatə edən, Batumiyə qədər əlaqəsi olan bu təşkilat Çaylıdan idarə olunurmuş. Təşkilatın üzvlük vəsiqələri də, Çaylıda paylanırmış. Böyük təəssüflə deyim ki, cinayət işi sənədlərində haqqında çox yazılan vəsiqələrdən bir dənəsi belə qovluqda yox idi.

Təşkilatın Çaylıda rəhbəri isə, həbs olunanlar siyahısında olmasa da, sənədlərdə adı dəfələrlə keçən Tat oğlu Molla Həsən olub. Nə qədər çalışsam da Molla Həsənin kimliyini dəqiqləşdirə bilmədim. Amma onu deyə bilərəm ki, kəndimizə Cənubi Azərbaycandan da köçüb gələnələr var və kənd əhalisi ənənəvi olaraq cənubdan gələnələrə “tat” deyir. Ehtimalım odur ki, Molla Həsən hadisələr zamanı İrana keçib və geri dönməyib.

Həmçinin “Əzrail” Firqəsinin sənədlərində adı keçən, amma həbs edilməyən, 37-ci ildə həbs edilən Çaylı kənd sakini Məhəmməd Saniyevin cinayət işindəki bir çıxarışda onun “Əzrail” firqəsinin Çaylıda başçılarından olduğu yazılıb.

Təşkilatın mərkəzinin Çaylı olduğunu həbs olunanlar

siyahısından da görmək olar. 1930-cu ilin dekabr ayında başlayan əməliyyat nəticəsində, 1931-ci ilin yanvar-fevral aylarında 120 nəfər firqə üzvü saxlanılıb. Bir neçə ay davam edən məhkəmədən sonra, Aprel ayında, yarısı tək cə Çaylıdan olan 33 nəfər barədə hökm çıxarılıb. Çoxu üç il müddətinə olmaqla İslah Əmək Düşərgəsinə sürgün olunublar.

“Əzrail” Firqəsi işində həbs olunanların siyahısı

Qazax şəhəri

1. Dilbazov Cəlal ağa, Camal ağa oğlu-29 yaş.
2. Hacı Rəsulov Abduləli-33 yaş.
3. Muradov Seyfulla-32 yaş.
4. Vidadov Abdulla -37 yaş.

Dağ Kəsəmən

5. Muradov Məmməd İsmayıl oğlu-60(65) yaş.
6. Abdullayev Alı Elçi oğlu-45 yaş.

Qıraq Kəsəmən

7. Məhərrəm Həsən oğlu-40 yaş.
8. Hacı Kərim Qəhrəman oğlu-45 yaş.
9. Nəcəf Həsən oğlu Arıxov-38 yaş.
10. Kəbi Məmməd oğlu Arıxov-80 yaş.
11. Əli Mustafa oğlu Sofiyev-45 yaş. (Pirlidə yaşayır)
12. Talib Əli oğlu-27 yaş. (Hüseynbəyli kəndi)
13. Əjdər Hacı oğlu-26 yaş. (Hüseynbəyli kəndi)
14. Ziyaddın Məmməd oğlu-32 yaş. (Hüseynbəyli kəndi)
15. Nemət ağa Abbasqulu bəy oğlu-40 yaş. (Xalfalı kəndi)
16. Qafar Məmməd oğlu-40 yaş. (Xalfalı kəndi)
17. Qələndar Mənsur oğlu-40 yaş. (Molla Cəfərli kəndi)
18. Molla Abdulla Eyyub əfəndi oğlu-74 yaş. (Faxralı kəndi)
19. Almaz ağa İsgəndər ağa oğlu Şıxlinski-52 yaş. (İkinci Şıxlı)

Çaylı

20. Abduləzim Hacı Mahmud oğlu Bənnayev-27 yaş.
21. Carçı Abbas oğlu Carçıyev-27 yaş.
22. Allahverdi Hacı İsgəndər oğlu Sanıyev-53 yaş.
23. Musa Abbas oğlu Carçıyev-31 yaş.
24. Musa İlyas oğlu Sanıyev-37 yaş.
25. Məhəmməd Həsən Hacı Sərdar oğlu-45 yaş.
26. Məşədi Abbas Əli oğlu-75 yaş.
27. Məşədi Alı Novruzov-70 yaş.
28. Qasım İsmayıl oğlu Sanıyev-30 yaş.
29. İsmayıl Eyvazov-30 yaş.
30. Oruc Şıxı oğlu-30 yaş.
31. Salman Eyvaz oğlu-35 yaş.
32. Allahverdi Qezqi (Göşşü) oğlu-35 yaş.
33. Qadir Hacı oğlu-28 yaş.

Qeyd edim ki, “Əzrail” Firqəsinin cinayət işində, Çaylı kəndində doğulub boya-başa çatmış, böyük mütəfəkkir Hacı Kərim Sanılının da adı dəfələrlə hallanır. Şahid ifadələrində onun barədə deyilən bir cümlə ayrıca araşdırma mövzudur. M. Ə. Rəsulzadəni yaxşı tanımadığı görünən şahid deyir ki, bu təşkilat H.K. Sanılının başçılığı ilə hansısa Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə əlaqələnin.

Həmçinin dəfələrlə həbs olunan H.K. Sanılının 1937-ci ildəki həbsində ona qarşı qaldırılan ittihamlardan biri də, “Əzrail” Firqəsinin yaradıcısı olmağı ilə bağlıdır.

Vidadov Abdulla-
Qazax şəhəri

Muradov Seyfulla-
Qazax şəhəri

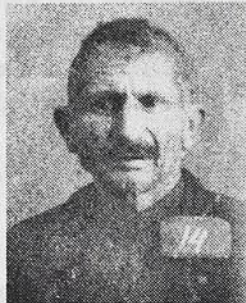
Dilbazov Cəlal ağa
Camal ağa oğlu-
Qazax şəhəri

Abdullayev Alı Elçi
oğlu-Dağ Kəsəməni

Əjdər Hacı oğlu-
Hüseynbəyli kəndi

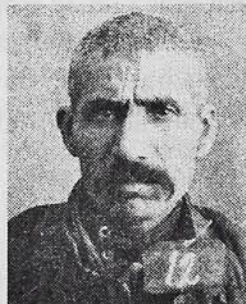
Muradov Məmməd
İsmayıl oğlu-Dağ
Kəsəməni

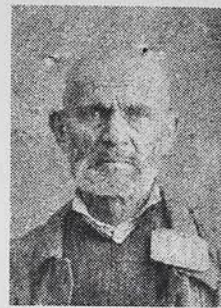
Əli Mustafə oğlu
Sofiyev-Pirli

Qafar Məmməd
oğlu-Xalfalı kəndi

Məhərrəm Həsənoğlu-
Qıraq Kəsəməni

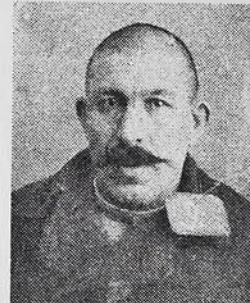
Kəbi Məmməd oğlu
Arıxov-Qıraq
Kəsəməni

Nəcəf Həsən oğlu
Arıxov-Qıraq Kəsəməni

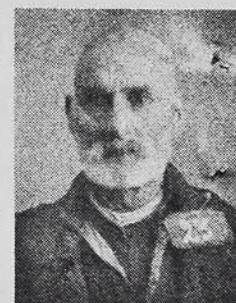
Talıb Əli oğlu-
Hüseynbəyli kəndi

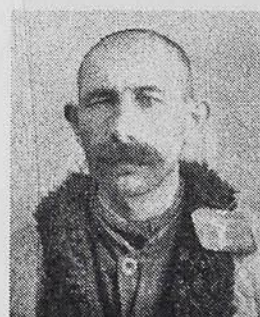
Oruc Şıxı oğlu-Çaylı

Salman Eyvaz oğlu-
Çaylı

Məşədi Abbas Əli
oğlu-Çaylı

Məhəmməd Həsən
Hacı Sərdar oğlu-
Çaylı

*Əslimi sorsalar haralı? – Çaylı,
Düşüb Kəsəməndən aralı - Çaylı.*

Musa Ocaqverdiyev

Çaylı kəndi

İnternetdə “Qazax rayonu Çaylı kəndi” yazıb, axtarış versəniz aşağıdakıları oxuyarsınız:

Çaylı – Azərbaycan Respublikasının Qazax rayonunun inzibati ərazi vahidində kənd. Coğaz çayının sahilində, Gəncə-Qazax düzənliyindədir. Kəndin ərazisi əvvəllər Qıraq Kəsəmən kəndinin qışlaq yeri olmuşdur. Sonralar bu kənddən çıxmış qızıyetərli nəslinə mənsub ailələr Çaylı kəndinin bünövrəsini qoymuşlar.

Kənd Qazağın Daş Salahlıdan sonra ikinci böyük kəndidir. Kənddə 4 mindən çox ev, 14 mindən çox əhali var. Kəndin 2 ümumtəhsil orta məktəbi, 1 tibb məntəqəsi, 1 kənd klubu, 1 mədəniyyət evi, 2 kənd qəbiristanlığı, 1 kənd EATS xidməti və s. var. Çaylı Qazax rayonunun 38 yaşayış məntəqəsindən biridir. Kəndin tarixi təxminən XVII-XVIII əsrlərdən başlayır. Yeri çaylaq, meşəlik, bataqlıq olmuşdur. Kənd adını da burdan almışdır. Kəndə köç XVIII əsrin əvvəllərindən başlamışdır. Köç edənlərin əksəriyyəti indiki Ağstafa rayonunun Kəsəmən kəndindən olmuşlar. Səbəb isə Çar Rusiyasının öz xidmətlərinə görə bu torpaqları hərbcilərdən birinə verməsi idi. Kəndə əvvəlcə 4 nəsil – Göşşüllülər (Göşşüeyvlər), Bənnalar (Bənnayevlər), Qocalar (Qocayevlər), Carçılılar (Carçıevlər) gəlmişdir. Hazırda Göşşüllülər (Göşşüeyvlər), Bənnalar (Bənnayevlər) və Qocalar (Qocayevlər) nəslində ən böyük nəsilərdən biridir.

1986-cı ildə yazılmış Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında Çaylı barədə bunlar yazılıb:

Çaylı- Azərb. SSR Qazax r-nunda kənd. Ç. sovetliyinin mərkəzi. R-n mərkəzindən 8 km q.-də, düzənlikdədir.

Əh. 5492(1986); üzümçülük, heyvandarlıq və taxılçılıqla məşğuldur. Üzüm emalı z-du, orta məktəb, 2 kitabxana, klub, mədəniyyət evi, xəstəxana var.

Sovet ensiklopediyasından təxminən 25 il sonra Azərbaycan Milli Ensiklopediyası hazırlanıb və müəyyən statistik dəyişiklik edilərək Çaylı barədə yazılıb:

Çaylı- Azərb. Resp. Qazax r-nunda kənd. Çaylı ə.d.-nin (Çaylı, Kommuna k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 8 km. şm.-q.-də, düzənlikdədir. Əh. 7220 (2011) (indi 7836); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. 2 tam orta məktəb, uşaq bağçası, 2 kitabxana, klub, mədəniyyət evi, tibb məntəqəsi var.

Bir şeyi də qeyd edim ki, Çaylı kəndinin rayon səviyyəli stadionu da var. Sovet dövründə salınmış bu stadion, torpaq islahatları dövründə ləğv edilmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalıb. Amma Çaylının yetirməsi olan futbolçu Layiq Mehdiyevin cəsarətli addımı hesabına stadion bu gün də kənd sakinlərinin ixtiyarındadır.

Kəndin tarixini bilən ağsaqqallardan isə Çaylının tarixinin bu cür olduğunu öyrənmişik:

Kənd əvvəllər Kəsəmən (Qıraq Kəsəmən) kəndinin qışlaq yeri, (sürülərinin otlaq yeri) olub. XVIII ortalarında Çar bu əraziləri yaxşı hərbi xidmətinə görə, vergisiz olaraq Kəsəmənli Qəhrəman ağa Kəsəmənkiyə hədiyyə edib. Vərəsəlik statusu daşıyan bu ərazi Qəhrəman ağa Kəsəmənkiyədən sonra oğlu Məmməd ağa Kəsəmənkiyə verilib. Ondan sonra isə Məmməd ağa Kəsəmənkinin oğlu, Çaylının sonuncu bəyi Nadir bəy Kəsəmənkiyə verilmişdir. Nadir bəy məşhur Gəncə xanlığından olan Aftab xanım ilə ailə qurmuşdur. Çaylı sakinlərinin yaddaşında çox səxavətli bir ailə kimi qalmış Nadir bəylə Aftab xanımın

Abazor adlı bir övladları olub. Abazor bəy də Tiflisdə hərbi məktəb oxuyaraq polkovnik rütbəsinə qədər yüksəlmişdir. (Çilgınlıq edən gənclərə “Abazor bəyinmi oğlusan?” deyimi Çaylıda hələ də deyilməkdədir). Çox axtarmağıma rəğmən, arxivlərdə Abazor bəyə aid heç bir sənəd tapa bilmədim. Deyilənlərə görə Abazor bəy bolşeviklərlə atışmada həlak olub. Başqa bir mülahizəyə görə isə onun barədə son xəbər Bayıl türməsindən gəlib.

Kəsəmənskilərin bu ərazilər üzərində vərəsəliyi 1920-ci ilə (Sovet qurulana kimi) davam etmişdir. Çaylının bünövrəsini XVIII əsrin sonlarında Kəsəməndən ora köç etmiş nəsillər qoymuşdur. Qızıyetərlilər, Bənnalar, Məşədi evi, Kalvəsgərlər(Kərbəlayi Əsgərlər), Göşşülülər, Qocalar, Binnətlilər, Civişlilər, Murğuzlular, Novruzlular, Carçılılar, Mirzələr və s.

“Çaylı” sözünün etimologiyası (yaranma tarixi):

Ölkəmizin bir çox yerində (Tərtər, Göygöl, Şəmkir, Abşeron və s.) “Çaylı” adlı kənd var. Hətta həmkəndçimiz Filologiya üzrə Fəlsəfə Doktoru İlhamə Qəsəbovanın araşdırmalarına görə qardaş Türkiyənin Sivas şəhərində də eyni adət-ənənəyə mənsub Çaylı adlı kənd var. Təbii ki, bu kəndlərin adlarının formalaşma tarixçəsi fərqlidir. Doğma Çaylının adının formalaşma tarixini öyrənmək üçün yenə də, ilk olaraq kəndin tarixini yaxşı bilən ağsaqqallara üz tutdum. Mülahizələrdən birinə görə, yol üstü sayılan bu ərazidə Hürü adlı qoca qarı yaşayırmış. Hürü qarı yoldan keçənlərə çay dəmləyirmiş deyə ona “Çaylı qarı” deyirmişlər. Yoldan keçənlər də hər zaman qarıya baş çəkər, onun çayından içərmişlər. Zaman keçir, Çaylı qarı dünyasını dəyişir və qohumları onu məskunlaşdığı həmin yerdə

dəfn edirlər. Çaylı kəndinin qəbiristanlığında ilk qəbrin ona məxsus olduğu və kəndin adının da onun ləqəbi ilə bağlı olduğu deyilir. Araşdırmalarımız bu deyilənlərin düzgün olduğunu təsdiqləsə də (irəlidə bəhs edəcəm), Çaylının tarixi daha qədimdir.

Başqa bir mülahizəyə görə kəndin yanından çay keçirmiş deyə kəndin adı “Çaylı” qalıb. Milli Kitabxananın arxivində araşdırmalarım bu mülahizənin də doğru, həm də daha qədim olduğunu təsdiq etdi. Belə ki, 1723-cü ildə Osmanlı İmperiyasının Qafqazları yenidən fəthi dövrü inperiya dəftərdarları müvafiq qaydalara uyğun olaraq fəth olunmuş ərazilər üçün vergi dəftərləri tərtib ediblər. Bir zamanlar vergi yığmaq üçün hazırlanmış bu sənəd “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri” adı altında kitablaşdırılıb və Borçalı-Qazax ellərinin tarixinə dair ən dəqiq mənbədir. (Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, Azərbaycan tarixini araşdırılmasında Osmanlı qaynaqlarının önəmi əvəzsizdir).

1723-1728-ci illərdə tərtib edilmiş bu vergi dəftərində Qazağın demək olar ki, bütün kəndləri barədə (həm də qədim adları ilə) məlumat var. Kitabda adı keçən Kəsəmən kəndinin Çaylı olduğu deyilsə də bu bir qədər inandırıcı görünmür. Amma kitabın 204-205-ci səhifələrində Ürkəmzli və Daş Salahlı (Daş Salehli) kəndləri barədə məlumat var. Və elə orada 896 saylı qeyd belə bir cümlədən ibarətdir:

“Çaylı arxı. Ondan Əlili adlı xaraba kəndə bir su qolu ayrılır və Ballı adlı kənd ilə müştərək istifadə olunur”.

Bütün bunlar ən xırda detallarına qədər tarixçilərin araşdırıb yazacağı bir mövzudur. Amma ilkin mülahizələrim odur ki, Çaylı kəndi Kəsəməndən gələn nəsillərin kitabda adı keçən, “Çaylı” arxı ətrafında, hansısa qədim

kəndin xarabalıqları üzərində saldığı, təxminən Çaylı qarıdan başlayan kənddir.

Bütün bunları kəndin yaşlı nəsli də təsdiq edir və onlar da böyüklərindən eşitdiklərinə görə kəndin yuxarı başından bir vaxtlar böyük arx keçirmiş. Həmçinin torpağın altında qalmış Nuru Körpüsünün də məhz indi qurumuş həmin o arxın üzərində olduğu ehtimal olunur. (Deyim ki, aşırım formasında olmuş Nuru körpüsünün torpağın altında qaldığı yer mənə dəqiqliklə bəllidir).

Qazaxda “Qıraq Kəsəmən”, “Dağ Kəsəmən” olduğu kimi, bu kənd də “Çaylı Kəsəmən” adlanıb. Sonralar, Sovet dövrü sənədləşmələrində “Kəsəmən” sözü silinib, sadəcə “Çaylı” qalıb. Heç təsadüfi deyil ki, sənədlərdə böyük mütəfəkkir Hacı Kərim Sanıllının doğum yeri “Çaylı Kəsəmən” olaraq keçir və şair bunu öz şeirində də ifadə edir:

Kəndimizdir bizim Çaylı Kəsəmən,
O yerdə gəlmişəm bu dünyaya mən.

Çaylı kənd qəbiristanlığı

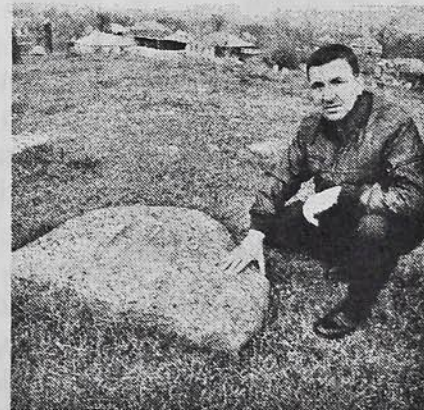
Çaylının repressiya qurbanlarından və onların simasında qısaca da olsa kəndimizin tarixindən yazmışkən, repressiyaya məruz qalmış və kəndin tarixinə işıq tuta biləcək bir neçə qəbir barədə yazmağı da vacib bildim. Çaylı kənd qəbiristanlığının tarixi Çaylıya (Çaylı Kəsəmənə) köçün başlamasından təxminən yarım əsr sonradan (1800-cü ildən) hesablanır. Amma deyim ki, kənd qəbiristanlığının tarixi daha qədimdir. Bunu qəbiristanlıq yaxınlığındakı evlərdə qazıntı zamanı torpaqdan çıxan insan sümükləri və yanla-

rında basdırılmış küplər təsdiq edir. Həmçinin Azərbaycan SSR və Azərbaycan Milli Ensiklopediyasında Çaylının bu (və ya kənd ərazisində itib batmış) qəbiristanlığı barədə yazılıb:

“**Çaylı qəbiristanı**—Azərb. Resp. Qazax r-nunun Çaylı k.-ndə Tunc dövrünün sonu- Dəmir dövrünə aid qəbiristan. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı (1954) dağıdılmış qəbirlərdən dördtilli tunc biz və iynə, boz rəngli gil qablar tapılmışdır. Qazıntı zamanı aşkar edilmiş gil, kömür, mis külçə və s. qalıqları burada istehsal ocaqlarının, zoomorf qulplu mis qabın külçə ilə birlikdə tapılması isə misgərخانanın olmasını göstərir”.

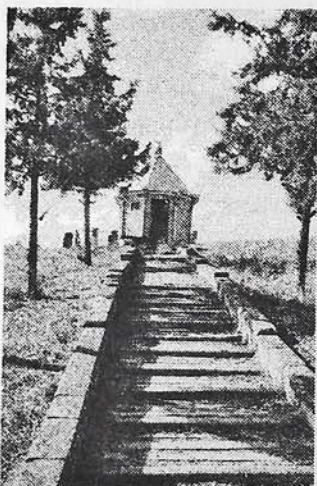
Qədim araşdırmaları tarixçilərin ixtiyarına buraxıb, bir kənd kimi formalaşmış Çaylının qəbiristanlığında bir neçə tarixi və repressiyaya məruz qalmış qəbiri araşdırmaq üçün 80 yaşlı babamla yollandıq kənd qəbiristanlığına.

“**Çaylı qarı**”nın qəbiri - Hələ uşaqlıqdan eşitmişdim ki, artıq bir kənd kimi formalaşmış Çaylı Kəsəmən qəbiristanlığına ilk dəfə olunan insan, barəsində yazdığım Çaylı qarı olub. Onun qəbirinin qəbiristanlığın ən hündür yerində olduğunu da eşitmişdim. Kəndimizin ziyalı ağsaqqallarından olan babam Göyüşov Əlinin sayəsində çox da çətinlik çəkmədən qəbiristanlığın ilk qəbiri sayılan “Çaylı qarı”nın qəbirini tapdıq. Artıq itib-bat-

maq üzrə olan qəbirin hədsiz ağır olan baş daşını torpağın altından çıxardıb təmizlədik. Fotosunu çəkib, oxumaq üçün ərəb dilini bilən dostlara göndərdim. Sözlərdən ancaq H və R hərfləri oxunsa da (yazdığım kimi çayçı qarının adı Hürü olub) üstündəki tarix dəqiq oxundu. Hicr-Qəməri tarixi ilə 1251, yəni 1835-ci il.

Demək XVIII əsrin sonlarından kənd kimi formalaşmağa başlayan Çaylı Kəsəmən qəbiristanlığına ilk dəfn məhz bu ildə, 1835-ci ildə olub. (Dediyim kimi, ondan əvvəli araşdırmaq isə tarixçilərin üzərinə düşən bir işdir).

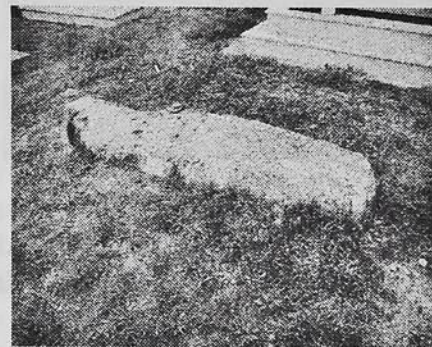

Seyid qəbirləri - Çaylı qəbiristanlığında kənd sakinləri tərəfindən hər zaman ziyarət edilən iki seyid qəbiri var. Onlardan biri "Çaylı" qarının qəbirinin tam yaxınlığında, adı Əhməd olduğu deyilən "Başı kəsik seyid" ləqəbli bir seyidin qəbiridir. Rəvayətə görə Çaylı ərazisində yaşayan bu seyid at belində oba-oba gəzər, nəzir yığar və yığıdığı nəzirləri ehtiyacı olanlara paylaymış. Və bundan çox xoşbəxt olarmış. Bir gün yenə bu niyyətə evdən çıxıb, axşam evə qayıdanda başqa kənddən iki nəfər onun qabağını kəsib, yığıdığı nəzirləri, xurcununu və s. əlindən alıb, özünün də başını kəsib (başqa deyilənlərə görə isə gözlərini çıxardıb), öz atına mindirib, özləri isə aradan çıxıblar. At seyidin cansız bədənini Çaylıya gətirib çıxardıb. Kənd camaatı Seyid Əhmədi qəbiristanlığın girişində dəfn edib. O gündən ora "Başı kəsik seyidin qəbiri"

olaraq kəndin ziyarət yerinə çevirilib.

Çaylı kəndinin ilk bələdiyyə kollektivinin təşkilatçılığı və kəndin xeyriyyəçilərinin dəstəyi ilə 2001-ci ilin əvvəlində "Başı kəsik seyid" in (Seyid Əhmədin) qəbiri üzərində məqbərə tikilib.

Kənd qəbiristanlığında başqa bir seyid qəbiri isə bir qədər aralıda, "Məşədi evi" adlanan nəslin qəbirləri arasındadır. Məşədi evinin gənc nümayəndəsi Saqif Məşədiyevin öyrənilib, söylədiklərinə görə: "Kəramət sahibi olan bu seyidin kimlərdən olduğu dəqiq məlum deyil. Mirəziz adlı bu seyid kəndimizə başqa rayondan gəlibmiş. İnsanları Allaha dəvət etdiyi üçün çar hökuməti onu tutmaq istəyirmiş. O da qaçıb bura sığınıb. Sonra bilib və elə burada da öldürüblər. Təxminən 10-15 il öncə kötücəsi gəlibmiş, amma bilməyən adamlardan soruşub deyə qəbirini tapa bilməyib. Bundan sonra qəbrinə əl gəzdirildi, adı da üstünə yazıldı ki, tanınsın".

Nadir bəyin qəbiri - Çarın bu əraziləri verdiyi Qəhrəman ağa Kəsəmənskinin nəvəsi, Məmməd ağa Kəsəmənskinin oğlu Nadir bəy Kəsəmənki Çaylı kəndinin sonuncu bəyi olub. Dəyərli insanlara qarşı amansız repressiya siyasəti yürüdən bolşeviklər insanların məzarlarına da qısqançlıqla yanaşıblar. Onları tarixdən silmək üçün qəbirlərini də dağıdıblar. Deyilənlərə görə Çaylı kənd qəbiris-

tanlığında Qəhrəman ağanın da, Məmməd ağanın da mərmərdən qoyulmuş baş daşları, böyük istehkamları olub. Amma bütün onlar yerlə yeksan edilmişdir. Nadir bəyin qəbiri isə dağıdılsa da, günümüzə

qədər gəlib çıxmışdır.

Kəndin yaşlı nəslinin söylədiklərinə görə həтта Nadir bəyin zədəli (güllə və ya qılınc zədəsi) kəllə sümüyü məktəbdə saxlanılmışdır.

Çox çalışsam da, Nadir bəyin mərmərdən olan baş daşı üzərindəki yazılar pozulub deyə "huvəl əbd"-yəni "bu qul" ifadəsindən başqa heç nə oxutdura bilmədim.

"Carçılı" məqbərəsi - Çaylı qəbiristanlığında repressiyaya məruz qalmış qəbirlərdən biri də Carçılı məqbərəsidir. Carçılılara aid qəbirlərin arasında dağıdılmış, indi ancaq qalıqları qalmış bu məqbərə o qədər hündür imiş ki, çox uzaqdan görünürmüş. Çaylı bərədə yazılmış kitablarından birində məqbərə qədim Kəsəmənliyə aid edilir ¹³. Amma məqbərənin Carçılılara aid olduğu bütün kəndə bəllidir deyə, bunu texniki xəta kimi dəyərləndirirəm. (Qədim Kəsəmənliyə aid qəbirlər isə, tam təsdiqini tapmasa da, sandıq formasında olan qəbirlərin olduğu deyilir).

Carçılı Kəbiyə aid olduğu ehtimal edilən bu məqbərənin tarixini araşdıranda bir qədər fərqli nəticə ilə qarşı-

13 İlham Hacı. "Çaylı və Kommuna kəndlərinin tarixi yolu". Bakı, "ADİLOĞLU" nəşriyyatı-2001, Səh 12

laşdım. Məqbərənin Kəbiyə deyil, Kəbinin qardaşı, gənc yaşında (sürülərinə oğurluğa gəlmiş quldurlarla atışmada) dünyasını dəyişmiş Murada aid olduğunu öyrəndim. Güllə izlərindən bəlli olur ki, məqbərə

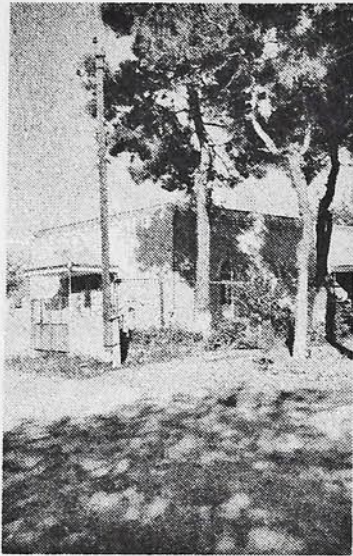

qaçaqların atışma zamanı sığındığı məkan olub. Baş daşı əvəzi olan kitabədən isə pozulub deyə, dini terminlərdən və "Bu qəbirdəki mərhum..." kəlmələrindən başqa heç nə oxutdura bilmədim.

Məqbərənin yaşını təxminən müəyyən edə bildim. Belə ki, irəlidə bərəsində yazacağım repressiya qurbanı Məcid Novruzovun 1928-ci ildə anadan olmuş oğlu Murad Novruzova həmin məqbərədə dəfn olunan qohumunun (anasının dayısının) adı qoyulub deyə müəyyən etmək olur ki, 28-ci ildə həmin məqbərə artıq var imiş. Həmçinin söylənilənlərə görə məqbərə sovetdən əvvəl olan atışmalara da şahidlik edib. Odur ki, Carçılı məqbərəsinin 1920-ci ildən də əvvələ aid olduğunu müəyyən etmək olur.

Çaylı kənd məscidi

Sovet hakimiyyəti qurulandan dağılana qədər yüz minə yaxın insanımız repressiya qurbanı olub. Amma repressiyalar bununla bitməyib. Mədəni irsimizə aid minlərlə tarixi abidə yerlə-yeksan edilib. Neçə-neçə qədim məscidlər dağıdılıb, ziyarətgahlar məhv edilib.

Repressiyaya məruz qalıb, dağıdılan məscidlərdən biri də Çaylı kənd məscididir. Məscidin tarixi ilə maraqlanarkən bəlli oldu ki, bu tarixi ən yaxşı bilən, elə məscidi tikdirən Hacı Rəhim Novruzovun nəvəsi Fərrux Novruzovdur. Qısa zamanda məscidin yaxınlığındakı “Zamankeç” körpüsündə qocaman meşəbəyi Fərrux Novruzovla görüşdüm. Onun söhbətlərindən bəlli oldu ki, babası Hacı Rəhim Novruzovun tikdirdiyi kənd məscidi Qazağın

ilk məscidlərindən biri, bəlkə də birincisidir. Dövrünün zəngin insanlarından olan Hacı Rəhim gənc yaşlarında Həcc ziyarətinə gedib və elə məscidi tikdirmək də ona Həccdə tövsiyə olunub. Ziyarətini tamamlayıb geri dönən Hacı Rəhim Novruzov hündürükdə xırman yeri olan indiki məscid ərazisini qızıl pulla alıb. Və məscidin tikilişinə başlayıb. Nəvəsi Fərrux Novruzovun araşdırıb tapdığı arxiv sənədlərinə görə məscid 1876-cı ildə tikilib.

Məsciddə Molla İbrahim Xəlil Kərbəlayi oğlu dərş demişdir. (Qeyd edim ki, Molla İbrahim Xəlil Kərbəlayi Murtuza oğlu Axundov 37-ci ilin repressiya qurbanlarındandır. İrəlində barəsində bəhs edəcəyəm).

Onu da deyim ki, Hacı Rəhim Novruzov “Əzrail” Firqəsi işində həbs olunanlar siyahısında adı olan Məşədi Alı Novruzovun qardaşdır. Həmçinin Hacı Rəhim Nov-

ruzovun oğlanları Nəcəf Novruzov və Qadir Novruzov (Fərrux Novruzovun atası) 30-cu illərin repressiya qurbanlarındandır. Kənd camaatı Hacı Rəhim Novruzovu sadəcə “Hacı” deyə çağırırmışlar. O səbəbdən “Əzrail” Firqəsində Çaylıdan həbs edilənlər siyahısında olan Qadir Hacı oğlunun Hacı Rəhimin oğlu olduğunu düşünürəm.

1924-cü ildə dünyasını dəyişən Hacı Rəhim Novruzov başqa bir səxavətli əməli ilə də yadda qalıb. Çar hökuməti dövründə çoxdandır vergisi yığılmayan Çaylı kəndinə vergiləri ödəmək üçün iki gün vaxt verilir. Camaatın bu vergini verə bilməyəcəyini bilən kənd koxası Qara Koxa çıxılmaz vəziyyətdə qalır. Kəndin imkanlı adamlarını yığıb vəziyyəti onlara anladır. Xahiş edir ki, onlar vergini ödəsinlər, sonra camaatdan pulu yığıb onların pulunu qaytarar. Vəziyyətin çətinliyini dərk edən Hacı Rəhim Novruzov Qara Koxaya narahat olmamağı deyir və kəndin vergisini özü ödəyir.

Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra müqəddəs yerlər yasaqlanıb. Eləcə də Çaylı kənd məscidi qapadılıb. Beş yüz tona yaxın taxıl tutan məscid binası kolxozun anbarına çevirilib. Rütubətlik və baxımsızlıq ucbatından zaman-zaman məscidin binası aşınmaya məruz qalıb və nəhayətdə tamamən dağılıb.

Uzun illər təyinatına uyğun fəaliyyətini dayandırmış, sonra tamamən dağıdılmış Çaylı kənd məscidi bu gün kənd sakinlərinin ixtiyarındadır. Belə ki, Rusiyada yaşayan iş adamı Çaylı kənd sakini Elxan Binnətov 2004-cü ildə məscidi əsaslı bərpa və təmir etdirib.

Nə qədər həmd və şükür etsək azdır ki, bu gün Çaylı camaatının dua və zikrlərini rahat edə bilib, cəm şəkildə namaz qıla bilməsi üçün doğma, tarixi, müqəddəs bir məkanları var.

**Basdığı yerləri “torpaq”deyərək keçmə, tanı
Düşün altındaki minlərcə kəfənsiz yatani.
Sən şəhid oğlusan, incitmə, yazıqdır atanı
Vermə, dünyaları alsan da, bu cənnət vatani.**

M. A. Ərsoy

Xalqımız şəhid adına hər zaman sayğı ilə yanaşıb. Heç təsadüfi deyil ki, paytaxt Bakıda Şəhidlər Xiyabanı şəhərin ən uca yerində salınıb. Çaylı kənd sakinləri də bu ehtiram ənənəsinə sadıq qalıb. Torpaqlarımızın bütövlüyü uğrunda canından keçən şəhidləri ən yuxarı hissədə, kəndin girəcəyində dəfn ediblər. Həmçinin adlarını əbədiləşdirərək, kənddə bir neçə şəhid bulağı çəkilib.

Qazax Rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı Rəcəb Babaşovun göstərişi ilə 2017-ci ilin sentyabr ayında Çaylı kəndinin Şəhidlər Xiyabanı əsaslı şəkildə təmir edilib.

Çaylı və Kommuna kəndlərinin şəhidləri

1. Əmrahov Kamran Əziz oğlu (1959-1990)
2. Əmrahov Bəxtiyar Əziz oğlu (1961-1990)
3. Sanıyev Xəqani Şəmsəddin oğlu (1962-1990)
4. Göşşüyev Vidadi Mürsəl oğlu (1966-1992)
5. Cəfərov Elşən İdris oğlu (1971-1992)
6. Namazov Sadıq Fərrux oğlu (1963-1994)
7. Yusifov Elşad İbrahim oğlu (1969-1994)
8. Axundov İqbal Abdilməhəmməd oğlu (1967-1994)
9. Məsmalıyev Arif Rəhim oğlu (1971-1994)
10. Axundov Əşrəf Bəhram oğlu (1964-1994)
11. Aslanov Ruslan Yaqub oğlu (1969-1992)
12. Hüseynov Ruslan İsfəndiyar oğlu (1971-1993)
13. Ayvazov Yusif Süleyman oğlu (1968-1993)
14. Qocayev Adil Hüseynqulu oğlu (1966-1993)
15. Binnətov Sahib Məşədi oğlu (1962-1993)
16. Murğuzov Şahməddin Sabir oğlu (1966-1994)
17. Əliyev Rəşad Vidadi oğlu (1967-1994)

18. Nağıyev Qorxmaz Nadir oğlu (1965-1992)
19. Həsənov Səlamət Muxtar oğlu (1962-1992)
20. Tağıyev Fikrət Fərhad oğlu (1962-1992)
21. Tağıyev İbrahim Vidadi oğlu (1971-1993)
22. Bənnayev Ülfət Yolçu oğlu (1974-1993) (itkin düşüb)
23. Civişov Elxan Mehdi oğlu (1970-1992)
24. Tağıyev Həmid Bəhmən oğlu (1973-1992)
25. Sanıyev Elşad Şərif oğlu (1973-1993)
26. Məmmədov Məmməd Zahid oğlu (1970-1993)
27. Mirzəliyev Zülfüqar Bəkir oğlu (1970-1993)
28. Bənnayeva Ruhiyyə Mustafa qızı (1977-1992)
29. Rəhimov Tahir Rəhim oğlu (1961-2001)

Dahilərimiz bir arada.

Oturanlar(soldan sağa): 1. Cəlil Məmmədquluzadə, 2. Hüseyn Cavid, 3. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, 4. Cabbar Əfəndizadə, 5. Süleyman Sani Axundov, 6. İbrahim Eminbəyli, 7. Hacı Kərim Sanılı

Ayaq üstə duranlar(soldan sağa): 1. Xəlil İbrahim, 2. Cəfər Cabbarlı, 3. Seyid Hüseyn, 4. Süleyman Rüstəm, 5. Mikayıl Müşfiq, 6. Abdulla Şaiq, 7.

Əhməd Cavad, 8. Məmməd Rahim

Üçtel Hacıkərim

Bəndəniz Sərxan Carçının böyüməsində və tərbiyə-sində nənələrimin başlıca rolu var. Valideyinlərim xalauşağı və nənələrim bacıdırlar. Onlar kəndimizin iki məşhur nəslinin – ata tərəfdən varidatları(sürüləri) əllərindən alınmış, sənəddə Carçıyev yazılmaqlarına rəğmən “İmamqulular” deyilən zəngin bir nəslin, ana tərəfdən isə bir qaçaq həyatı yaşamış Qoca oğlu Hüseynin doğma nəvələridirlər. Bu iki nəslin əhatəsində böyüyən nənələrim və onların qardaşları dövrün ictimai-siyasi həyatından tam xəbərdar olublar. Məsələn onların əmilərindən biri Nuru Paşanın

döyüşlərinə qatılıb və gördüyü hər şeyi doğmalarına, onlar da mənə söyləyiblər. Buna görə də yaşdığım fərqli olaraq mən Ənvər Paşanı, Nuru Paşanı, bütövlükdə Qafqaz İslam Ordusunu və heyranı olduğum Osmanlı kitablarından yox, lap kiçik yaşlarımdan nənələrimin anasından, Aba-deyə çağırduğumuz Balaxanı nənədən öyrənmişəm. Başdan ayağa folklor olan Aba nənənin Ənvər Paşa barədə dediyi uzun şeirlərdən yalnız bu dörd sətir yadımda qalıb:

Ay afərin Ənvər Paşa,
Səni görüm yüz yaşa.
Ənvər Paşa çıxdı bazara,
Çiyində bayraq qızara.

Burada “bazar” deyəndə meydan, “çiyində bayraq qızara” deyəndə isə Osmanlı əsgər və zabitlərinin hərbi pal-tarındakı iri qırmızı paqonlar nəzərdə tutulur.

Mənim repressiya araşdırmalarımı biləndə nənələrim söylədilər ki: “O vaxtlar əmimlə dayım otuzuncu illərdən danışdırlar və tez-tez Üçtel Hacıkərim adlı birinin adını çəkirdilər”.

Kimdir Üçtel Hacıkərim?

Əslində bu yazını mövzuya akademik Nizami Cəfərov kimi yanaşaraq “İlk dəfə AZƏRBAYCAN şeiri yazan” və ya (f.ü.e.d. prof.) Cəlil Qasimov araşdırdığı istiqamətdən baxaraq “Yarımcıq qalmış istintaq” və tamam başqa cür də adlandırmaq olardı. Amma oxuduğum bu kitabı akademik dildə deyil, doğma kəndçilərimizin yaşaması ilə yazmaq niyyətindəyəm. Odur ki, yazını məhz bu cür, “Üçtel Hacıkərim” adlandırdım.

Təbii ki, Çaylının yaşlı nəslə söhbətin kimdən getdiyini

həmən bildi. Mən də öz növbəmdə yazı boyu onun kimliyindən ətraflı danışacağam.

Araşdırmalarım müddətində el arasında “bala Çaylı” deyilən Kommuna kəndinə gedib, 37-ci ildə repressiya qurbanı olmuş Kapitan Kəbi Sanıyevin bacısı Sanıyeva Səyalı müəllimə ilə görüşdüm. “Repressiya qurbanı”, “Sanıyev” soyadını oxuyanda yazının kimdən bəhs etdiyi sözsüz ki, dəqiqləşdi.

“Üçtel Hacıkərim” adlı yazımızın qəhrəmanı 37-ci ilin repressiya qurbanlarından biri, şair pedaqoq, yazıçılar birliyinin üzvü, ictimai-siyasi xadim Hacıkərim Sanılıdır. Çaylı camaatı (əksəriyyəti) ona “Üçtel Hacıkərim” deyirmiş. Səbəbi isə əsl maarifçi olan Sanılının Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində müəllim, hətta məktəb direktoru işləməsi və bu səbəbdən “Uçitel” ləqəbini qazanmağı olub. Çaylı camaatı isə öz ləhcələrinə uyğun olaraq “uçitel”i, “üçtel” ilə əvəz edib.

(Onu da deyim ki, bu başlıq üçün Səyalı müəllimədən icazə və xeyir dua almışam).

Çaylının böyük və köklü ¹⁴ nəsillərindən olan Sanılıların bir yox, bir neçə repressiya qurbanı var. (İrəlidə barələrində bəhs edəcəyik). Onlardan biri də H.Sanılının qardaşı oğlu Kapitan Kəbi Sanıyevdir. Adını çəkdiyim Səyalı müəllimə Kəbi Sanıyevin doğma bacısı və təbii olaraq H.Sanılının qardaşı qızıdır.

Mərhum Akademik Ziya Bünyadovun “Qırmızı terror” kitabında qardaşı barədə yazılanları ¹⁵ göz yaşları ilə kim bilir neçənci dəfə oxuyan Səyalı müəllimə bunları söylədi:

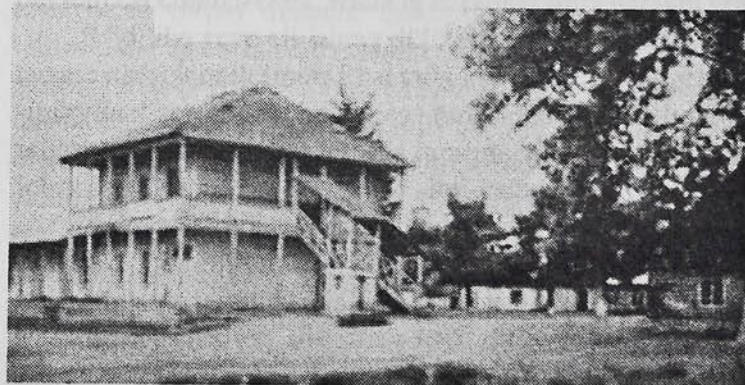
¹⁴ Köklü - deyərkən digər yerlərdən köçənlərdən yox, Qıraq Kəsəməndən gəlmiş olduqları nəzərdə tutulur.

¹⁵ Bünyadov Ziya. *Qırmızı terror* – B.: Azərnaşr, 1993. Sah 263

“Bu repressiyalar mənim sinəmə çox dağ çəkib. Əmim Hacıkərim, qardaşım Kəbi, onun həyat yoldaşı Hənifə və digər qohumlarım. Amma bu son illərdə kəndimizin 2 nömrəli məktəbi yenidən inşa ediləndə köhnə məktəbin sökülməsi bütün dərdlərimi təzələdi. Çünki o bizim yurdumuz idi. 28-ci ildə yarısını, 30-ci ildə isə hamısını əlimizdən alaraq əvəzində heç nə vermədən bizi oradan çıxartmışdılar. Həmin bina həm də kəndimizdə ilk daş tikililərdən sayılırdı, onu tarixi abidə kimi də qorumaq olardı”.

(DTX arxivində, Sanılılara aid qovluqlarda Səyalı müəllimənin bu və digər mövzularla bağlı yazdığı cavabsız məktubları da qorunub saxlanılmaqdadır).

Qeyd edim ki, həmin binanın yerində yeni məktəb binası tikilib. Məktəbin direktoru Abbas Cərciyevin dediklərinə görə, müasir standartlara uyğun yeni bina Ölkə başçısı İlham Əliyevin göstərişi ilə tikilib və 2013-2014 tədris ilində istifadəyə verilib. Məktəb ölkəmizin ərazi bütövlüyü uğrunda şəhid olmuş həmkəndçimiz Elşən Cəfərovun adını daşıyır.

Çaylı 2 sayılı orta məktəbin köhnə binası. Sanılıların yurdu.

Ümid edirik ki, yaxın gələcəkdə Çaylı 2 saylı məktəbin həyatında və ya Qazax Mütəfəkkirlər parkında H. Sanılının çoxdan gözlənilən büstü ucaldılacaq.

Son araşdırmalarımda bəlli oldu ki, Çaylı kəndinin elə 1 nömrəli məktəbi də, Sanılıların Çaylı sakinlərinə ərməğanıdır. Kəndimizin dəyərli yetirmələrindən olan filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İlhamə Qəsəbova özünün “Azərbaycan aşiqi” kitabında bu barədə yazır: “1905-ci ildə Qazax qəzasında yeddi binanın tikilməsi haqqında tərtib olunmuş layihəni çar təsdiq edib, ona pul buraxılması sənədinə qol çəkib icazə verir. Həmin binanın biri Çaylı kəndinə düşür. Lakin heç kəs öz yerini vermir. Uzaq görücülüyə malik olan qazi Şahniyar bəy həmin məsələ barədə Sanılı ilə məsləhətləşir. Binanın tikilməsi üçün daha çox maraqlanan Sanılı kəndin 17 nəfər ağsaqqalını bir yerə yığıb binaya yer verilməsi üçün onlarla məsləhətləşir. Dərhal Sanılının doğma əmisi oğlu Məhəmməd “mən verdim” deyərək 1,5 hektar yerindən (torpağından) məktəb üçün ayırır. Elə həmin ildən o bina tikilir. 1924-cü ildən 1989-cu ilə kimi Çaylı 1 saylı orta məktəb kimi fəaliyyət göstərir. 1989-cu ildə isə məktəb artıq köhnəldiyindən sökülüb yenisi ilə əvəz edilib”¹⁶.

Başqa bir versiyaya görə isə 1 nömrəli məktəbin ərazisi H. Sanılının ana babasının (və ya dayısının) ona hədiyyəsidir. Qeyd edim ki, Sanılının ana babası və dayısı Dəmirçilər kəndinin bəylərindən imiş və Sanılının Qori müəllimlər Seminariyasında oxumasında əvəzsiz xidmətləri olub.

Hacikərim Sanılı sevər hər kəsə bəllidir ki, o Qazax Quberniyasından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamentinə üzv seçilib. (Bu yerdə bir şeyi xüsusi ilə qeyd

¹⁶ İlhamə Qəsəbova. *Azərbaycan Aşiqi. “Adiloğlu” nəşriyyatı. Bakı-2004. Səh 9*

etmək istəyirəm ki, DTX-nın istintaq işlərində və digər tarixi sənədlərdə Cümhuriyyət Parlamentinə - Müsavat Parlamenti deyirlər). Sanılının Qori Seminariyası Azərbaycan şöbəsinin Qazağa köçürülməsindən tutmuş, yeni əlifba işləməyinə qədər xidmətlərini saymaqla bitməz. Bütün bunlar barədə Sanılışünaslar kifayət qədər yazıblar. Amma zənnimizcə onun ən böyük xidməti öz nüfuzu hesabına doğma Çaylıda (və bilmədiyimiz digər yerlərdə) neçə-neçə insanı güllələnmədən xilas etməsidir. Səyalı müəllimə bu barədə söyləyir: “20-ci illərin əvvəllərində kəndimizdə əksəriyyəti Sanılılardan olan bir neçə nəfəri tutub güllələmək istəyirlərmiş. Və biliblər ki, o vaxt Qazaxda vəzifədə görəvli olan H. Sanılı bunun qarşısını alacaq. Odur ki, elə onun özünü də güllələmək üçün tutub bir vaxtlar xeyriyyə məqsədi ilə tikdirdiyi binanın (1 saylı məktəbin köhnə binasının) qarovulxanasına salırlar. Qocaoğlu Kamıla da tüfəng verərək əmimin üstündə nəzarətçi durmağı və qaçmaq istəsə güllələməyi tapşırıblar. (Qocaoğlu Kamıl yuxarıda bərelərində yazdığım nənələrimin dayısı, canlı folklor adlandırdığımız Balaxanım (Aba) nənənin qardaşındır). Kamıl tapşırığın tam əksinə gecə qapıları açaraq Sanılının qaçması üçün şərait yaradır. Hər ikisinin güllələnməsinə gətirib çıxardacaq bu işə Sanılı razılaşmayıb qaçmır. Amma qısa bir məktub yazaraq Qazax rayon mərkəzinə, lazımı adamlara çatdırmağı Kamıldan xahiş edir. Məktubu ünvanına çatdıran Qocaoğlu Kamıl səhər açılana kimi yerinə qayıdıb. Və o məktubun hesabına kənddə baş tutacaq güllələnmələrin qarşısı alınıb”.

Qeyd edim ki, marağımı çəkən bu hadisəni həmkəndçimiz, gənc tədqiqatçı Könül Məhərrəmovə da qələmə alıb¹⁷.

¹⁷ Könül Məhərrəmovə. *Sanılı dünyası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015. Səh 73, 74*

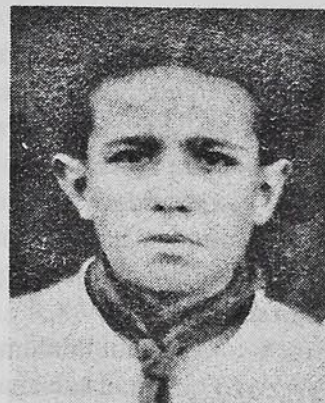
DTX arxivində kəndçilərimizin cinayət işlərini incələyərkən ilk nəzərdən keçirdiyim qovluq H. Sanılının işi oldu. Sanılı 37-ci ilə qədər də bir neçə dəfə həbs edilib deyə qovluğu da bir dənə deyildi.

Dindirilmələr rus dilində aparıldığından və çox pis xəttlə yazıldığından qovluqları oxumaq elə də asan olmadı. Buna baxmayaraq 37-ci ilin 5 İyunundan başlayıb, 20 Avqusta kimi davam edən on iki dindirilmənin hamısını oxudum. Yeterincə tədqiq olunmuş H.Sanılının cinayət işi qovluğu da araşdırılıb və (f.ü.e.d. prof.) Cəlal Qasimov bu qovluğa istinadən "Bitməmiş istintaq" adlı dəyərli araşdırma əsəri yazıb. Amma deyim ki, qovluq barədə bizim də deməyə sözüümüz var. 1937-ci ildəki həbsində ona qarşı olan ittihamlardan biri "Əzrail" Fırqəsinin qurucusu, təsisçisi olmağı ilə bağlıdır. "Əzrail" Fırqəsinin cinayət işində də H.Sanılının adı dəfələrlə keçir. Hətta onun vasitəsi ilə firqənin M.Ə. Rəsulzadə ilə əlaqələndirildiyi də yazılıb. Düzdür, ədib özü suallara verilən cavabda bu iddianı rədd edir. Amma nəzərə alsaq ki, o sosialist olmaqla (parlamentdə sosialistlər fraksiyasından təmsil olunurdu) bərabər milli demokrat idi, onda "Əzrail" firqəsinə və firqədə Sanılının rolunu dərindən araşdırmağa dəyər. Hər halda dəyərli tədqiqatçılarımız bu araşdırma ilə məşğul olacaqlar.

Qovluqdakı sənədlərdə Sanılının ailə tərkibi bu cür göstərilir: "Həyat yoldaşı Mənzər 45 yaş, oğlu Bəhram 25 yaş, oğlu Lətif 20 yaş, qızı Əzizə 15 yaş".

Əslində Sanılı ilk dəfə Qazax qazisi Qazıyevin qızı Xuraman xanımla ailə həyatı qurub. Bu evlilikdən İslam, Bəhram, Lətif adlı üç oğlan və Zəkiyə adlı bir qızları olub. Amma İslam və Zəkiyə uşaq ikən dünyalarını dəyişirlər. Həmçinin Xuraman xanım da çox tez dünyasını dəyişib.

Bu yerdə onu da deyim ki, Sanılının qovluğunda bəzi qeydlər etdiyi (dərs cədvəli, şagird adları, şeirlər və s.) qeydiyyat kitabçası var. Tədqiqatçılar bu kitabçadan ətraflı bəhs etsələr də,¹⁸ onun içindəki fotodan heç nə yazmayıblar. Kitabçanın içində yeniyetmə oğlan fotosu var. Mən də çox araşdırısam da təəssüfki fotodakı gəncin kimliyini təsdiq edə bilmədim. Sadəcə ehtimal edilir ki, oğlanlarından biridir.

Sonra Sanılı Mahu Mənzər adlı müəllimə ilə evlənir. Sənəddə adı keçən 15 yaşlı Əzizə də çox dəyərli xanım olan Mahu Mənzərin qızıdır. Ailədə nə Mənzər xanım Bəhramla Lətifdən ana qayğısını, nə də Sanılı Əzizədən ata qayğısını əsirgəməyib.

37-ci il tufanı bu ailəni də başsız qoyur. 4 iyunda Sanılı həbs edilir. 8 Aprel 1878-cı ildə anadan olmuş Hacıkərim Sanılı 16 Sentyabr 1937-ci ildə istintaqı bitməmiş, gecə saat 10-da dünyasını dəyişir. Sənədlərdə yazılanlara görə ürək çatışmamazlığından, gerçəkdə isə bəllidir ki, dustaqlara verilən ağır fiziki işgəncələrə tab gətirməyərək gözlərini əbədi yumub. Əksər məhbuslar kimi onun da dəyişmək üçün evə verdiyi paltarlarında qan ləkəsi olmuş.

Ədibin oğlanları Neft Kimya İnstitutunu bitirib və hər ikisi 1941-ci ildə müharibəyə gedib. Lətifin 43-cü ildə qara kağızı (ölüm xəbəri) gəlib. Bəhram isə müharibədən qayıdıb, Moskvada ailə qurub. İki övlad atası olub, 90 yaşında

18 Cəlal Qasimov. "Bitməmiş istintaq".

vəfat edib.

Sanılı barədə olan yazımı elə onun öz sözləri ilə tamam-
lamaq istəyirəm. Düzdür tənqidçilər haqlı olaraq deyə bilər
ki, H. Sanılı barədə yazı yazıb, onun ədəbi yaradıcılığında
danışmamaq nə dərəcədə düzgündür? Amma mən ədəbiy-
yatçı yox, repressiya araşdırmaçıyam deyə şairin repres-
siya tərəfindən bəhs etdim. Və yazını onun DTX arxivin-
dəki qovluğundan oxuduğum şeirin bir beyti ilə tamam-
layıram:

Mənim könlüm gündən günə şad olar,
Aşib, daşib abad olsa kəndimiz.

Kəbi Saniyev

Sanılı soya-
dının neçə-neçə
repressiya qur-
banları içində
məşhur simala-
rından biri də,
77-ci Azərbaycan
Diviziyası-
nın 230-cu alayı-

nın rota komandiri Kəbi Saniyevdir. 1902-ci ildə Çaylıda
mülkədar ailəsində anadan olmuş Kəbi Murad oğlu Sani-
yev Milli Ordumuzun ilk əsgərlərindən olub. Sonra Gən-
cədə hərbi məktəb oxuyub, zabit rütbəsi almışdır. Milli
qüvvələrə qarşı hesablanmış repressiyalar gənc zabitdən də
yan keçmir. Kəbi Saniyev XDİK(NKVD) tərəfindən aşkara
çıxarılmış "Azərbaycan Milli Partiyası" adlanan əksinqi-
labi millətçi təşkilatın üzvü olaraq 37-ci ilin 13 Avqustunda

həbs edilir. Və həbsindən tam iki ay sonra 13 Oktyabrda,
15 dəqiqəlik məhkəmənin çıxardığı hökmə güllələnməyə
məhkum edilib. Sənədlərdə yazılanlara görə elə həmin gecə
güllələnib. (Qeyd edim ki, 37-ci ilin 13 Oktyabr gecəsi
Azərbaycan tarixinin ən dəhşətli gecələrindən olub. Belə
ki, istiqlal şairimiz Əhməd Cavadın simasında yüzlərlə
ziyalımız məhz həmin gecə güllələnib).

Mərhum akademik Ziya Bünyadov özünün məşhur
"Qırmızı terror" kitabında kapitan Kəbi Saniyevdən ətraflı
bəhs edib (və o kitab bir daha nəşr edilib) deyə, Kəbi Sani-
yev barədə daha geniş məlumatı oradan oxumağı oxucula-
rın ixtiyarına buraxıb, özünün həbsindən bir neçə ay sonra
sürgün olunmuş, həyat yoldaşı Hənifə Saniyeva barədə
yazmaq istəyirəm.

Hənifə Saniyeva

DTX arxi-
vində araşdırma
apararkən Sani-
yevə Hənifə
Məmməd Həsən
qızının da cinayət
işini oxumaq qis-
mət oldu. (Deyim
ki, Hənifə xanım

"Əzrail" firqəsi işində, həbs olunanlar sırasında olan Məm-
məd Həsən Hacı Sərdar oğlunun qızıdır).

Cinayət işində Hənifə Saniyeva barədə yazılanlar:

1913-cü ildə Çaylı kəndində anadan olub. Evdar qadı-
ndır. Ailə üzvləri: əri Saniyev Kəbi Murad oğlu, oğlu Eldar-9

yaş, oğlu Elmir-5 yaş.

Vətən xaininin yoldaşı olaraq 11 yanvar 1938-ci ildə həbs edilib. Hənifə xanım 3 fevral 1938-ci il tarixdə ilk və yeganə dindirilməsində əri barədə sualların hamısına “qətiyyənlə heç nə bilmirəm” deyər cavab verib.

Qovluqda Saniyev Sədi Murad oğlunun 9 yaşlı Eldarı və 5 yaşlı Elmiri öz himayəsinə götürməyi ilə bağlı imzaladığı sənəd var. Həmçinin başqa bir sənəddə bunu Sədi Muradoğlu ilə bərabər Ələkbər Məmməd Həsən oğlu imzalayıb. Hənifə xanım da övladlarının bu insanların himayəsinə verilməsi icazəsini öz imzası ilə təsdiqləyib.

Tək “günahı” 1928-ci ildə Kəbi Saniyev ilə ailə qurmağı olan Saniyeva Hənifə Məmməd Həsən qızı heç bir şahid ifadəsi olmadan, SSRİ XDİK Xüsusi Müşavirəsinin 9 sentyabr, 1938-ci il tarixli qərarı ilə cəzasını İslah-Əmək Düşərgəsində çəkməklə 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir.

Azadlığa çıxandan sonra doğma kəndi Çaylıda kolxozda çalışmış, sonra Bakıya oğlanlarının yanına köçmüşdür.

Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin Cinayət İşləri üzrə Məhkəmə Kollegiyasının 29.10.1956-cı il tarixli rəyinə əsasən Saniyeva Hənifə Məmməd Həsən qızına bəraət verilmişdir.

Saniyev Allahverdi Hacı İsgəndər oğlu

Diqqətli oxucuların zəhmətindədir ki, “Əzrail” firqəsi işində Allahverdi Saniyevin və digər qohumları Qasım Saniyev ilə Musa Saniyevin adı keçir. Qohumlarının hər ikisi üç il müddətinə islah əmək düşərgəsinə, Allahverdi özü isə ailəsi ilə bir yerdə beş il müddətinə Qazaxıstana

sürgün edilib.

13 Sentyabr 1937-ci ildə bir neçə nəfərlə bir yerdə Allahverdi Saniyevə yenə cinayət işi açılıb. Qovluğun ələ ilk səhifəsində olan çıxarışda onun barədə deyilir: “56 yaşlı (1881) Saniyev Allahverdi Hacı İsgəndər oğlu qolçomaqdır. Əksinqilabi fəaliyyətinə görə 1931-34-cü illərdə islah əmək düşərgəsində olub. (Cəzası beş il olmağına rəğmənlə müəyyən müddətdən sonra zəifləmiş nəzarətdən faydalana-raq daha tez geri dönüb).

Kolxozda qayıtdıqdan sonra əksinqilabçılarla əlaqədə olub və antisovet təbliğatı aparıb. Hal hazırda da kənd kolxozunda köhnə fikirləri yaymaqla məşğuldur”.

Kolxozçu olduğu yazılan Allahverdi Saniyevin ailə tərkibi aşağıdakı kimi göstərilir: Yoldaşı Yetər, oğlanları Abuzər, Məhərrəm, Yavər, qızları Əfruzə, Aral, Rəfiqə.

Barəsində başqa bir çıxarışda da həm “Əzrail” firqəsinin, həm də “İttihad”ın üzvü olduğu, fevral əməliyyatında (31-ci ildə “Əzrail” firqəsinə qarşı olan əməliyyat nəzərdə tutulur) vəsiqəsini məhv etdiyi yazılıb.

(Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək istəyirəm ki, araşdırmalarım müddətində bir çox adamın həm “Əzrail” firqəsinin (Müsavatın), həm də “İttihad” üzvü olduğuna rast gəldik. Daha dərinləndirən araşdırdıqca bəlli olur ki, bolşevik işğalından sonra tək mübarizə aparmağın çətinliyini görən gizli Müsavat və İttihad təşkilatları get-gedə yaxınlaşaraq, 20-ci illərin sonunda birləşiblər) ¹⁹.

Cəmi bir dəfə ifadə verən Allahverdi Hacı İsgəndər oğlu Saniyev NKVD(XDİK) üçlüyünün 28 Sentyabr, 1937-ci il tarixli qərarı ilə 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilərək

¹⁹ Azərbaycan Tarixi XIX-XXI əsrin əvvəli. Bakı. “Bakı Universiteti” nəşriyyatı 2010. Səh 300

sürgün olunub. Onun barədə son məlumat 30 yanvar, 1938-ci ildə MVD(DİN)-nin Belbaltlaqə? düşərgəsində olmağı ilə bağlıdır.

Sanıyev Məhəmməd Hacı İsgəndər oğlu

Yuxarıda yazmışdım ki, 13 Sentyabr 1937-ci ildə Sanıyev Allahverdiyə bir neçə nəfərlə bir yerdə cinayət işi açılıb. Onlardan biri qardaşı Sanıyev Məhəmməddir. Cinayət işində Sanıyev Məhəmməd Hacı İsgəndər oğlu barədə yazılıb:

62 yaşlı (1875) Məhəmməd Sanıyev kolxozçudur. “Əzrail” firqəsinin üzvü olub və bu səbəblə 1931-ci ildə həbs olunub. Ailə üzvləri bunlardan ibarətdir: Yoldaşı Gülşənəm, oğlanları Hənan, Nofəl, Fərhad.

Həmçinin sənədlərdə xarici hökumətlə əlaqədə olduğu (hansı ölkə olduğu yazılmır) və kolxoz quruluşuna qarşı öz xain fikirlərini yürütməklə məşğul olduğu yazılıb. (Deyim ki, 30-cu ilərdə insanların əksəriyyəti məhz kolxoz quruluşuna qarşı olduğu üçün repressiya olunublar).

Əlavə olaraq qovluqda “Əzrail” Firqəsi işindən başqa bir çıxarış var. Və çıxarışda Sanıyev Məhəmmədin firqəni Çaylı kəndində idarə edənlərdən biri olduğu yazılıb. (Əvvəl də yazdığım kimi “Əzrail” firqəsinin mərkəzi elə Çaylıda idi, üzvlük vəsiqələri də burada paylanırdı).

Sanıyev Məhəmməd Hacı İsgəndər oğlu, eyni ilə qardaşı kimi cəmi bir dəfə dindirilərək, yalançı şahid ifadələri ilə 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilib və sürgün olunub. Onun barədə son məlumat 10 dekabr 1941-ci ildə MVD(DİN)-nin düşərgələrindən birində (Yavenqskom UİTLİK) olmağı ilə bağlıdır.

Sanıyev Qasım İsmayıl oğlu

Məlum dəhşətli illərdə çox sayda qurban vermiş Sanıyların, repressiya qurbanlarından biri də Sanıyev Qasım İsmayıl oğludur. “Əzrail” Firqəsi işində Sanıyev Qasımın adını həbs olunanlar siyahısında oxusaq da, ona aid başqa heç bir sənəd əldə edə bilmədim. Amma doğmalarından öyrəndiklərimə görə, digər qohumları kimi Sanıyev Qasım İsmayıl oğlu da, 1937-ci ildə yenidən həbs edilərək sürgün olunub.

Qasım Sanıyev sürgündən sağ-salamat qayıda bilib və doğma kəndində dünyasını dəyişib.

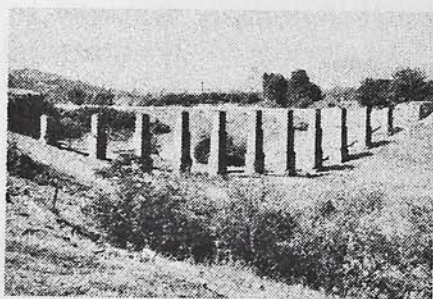
Nuru oğlu Məmməd

Nuru oğlu Məmmədin Çaylı və Kommuna kəndləri qarşısında xidməti o qədər böyükdür ki, onun gördüyü işləri qələmə alıb çoxsəhifəli qalın bir kitab yazmaq olar. Mən də

öz növbəmdə bu kiçik yazı ilə onun qarşısında vəfa borcumu cuzi də olsa ödəməyi özümə borc bildim.

Dediyim kimi, Nuruoğlu Məmmədin xidmətlərini, gördüyü işləri sadalamaqla bitməz. Təkcə qurucusu olduğu Kommuna kəndinin bütün SSR-yə səs saldığını, hətta dünyanın fərqli ölkələrindən (Ərəb və Afrika ölkələrindən) ora turistlər cəlb etdiyini söyləmək yetər ki, onun necə böyük insan olduğu anlaşılınsın.

Hər bir Çaylı sakininə bəllidir ki, Kommuna kəndi 1927-ci ildə Nuruoğlu Məmmədin və onun köməkçilərinin təşkilatçılığı ilə salınıb. Belə ki, Çaylıdan ora əlliyə yaxın ailə köçürülüb, sonralar ailələrin

sayı əllini də keçib. Bir müddət damlarda (damxada) yaşayıb bu ailələr Nuruoğlunun başçılığı ilə kənddə fəal quru-

culuqla məşğul olublar. Həmin illərdə Kommuna kəndində çörəxana, klub, qonaq evi, uşaq bağçası, kərpic zavodu tikilib, kənd radiosu fəaliyyətə başlayıb. Həmçinin kənd dəyirmanı tikilib. Hansı ki, o dövrdə Çaylı və ətraf kəndlər taxıllarını üyütmək üçün qonşu ölkələrə qədər getməli olurlmuşlar. O illərdə tikilən xəstəxana isə hələ də fəaliyyət göstərməkdədir. Nuruoğlunun yaddaşlarda yaşayan ən böyük xidmətlərindən biri də, 1931-ci ildə su elektrik stansiyasını tikdirməsi olub. Həmin su elektrik stansiyası gündüzlər dəyirmanı və digər lazımı yerləri işlədir, gecələr isə evləri işıqlandırır. O zaman nəinki kəndlərdə, heç rayon mərkəzində də işıq(elektrik) yox idi. Çaylı kəndinə isə işıq xəttləri 1956-cı ildə çəkilib. (Yadımdadır, yaşlı qohumlarımla söyləyirdilər ki, mavi qazdan fərqli olaraq kəndə işıq hissə-hissə deyil, bir dəfəyə çəkilib. Və axşamüstü ilk dəfə işıqlar yandırılanda kənddə heyrət dolu bir uğultu səslənib).

Nuru oğlu Məmməd özünün təhsili olmamağına rəğmən savadlanmaya çox önəm verib və məktəb binası tikdirib. Kənd sakinlərinə dərs demək üçün başqa kəndlərdən müəllimlər dəvət edib.

Bir neçə il sonra Kommunada çoxmənzilli yeddi bina tikilmiş, kənd sakinləri həmin binalara köçürülmüşdür. Binaların bir neçəsi dəyişdirilmiş formada da olsa indiyədək qalmaqdadır. Kənddəki nizam-intizam, inkişaf səbəbiylə Kommunaya axın günbəgün çoxalmış, nəinki Çaylıdan, hətta Göyçədən və İrandan köçüb gələnələr olub. Nuruoğlu Məmmədin əsasını qoyduğu və rəhbərlik etdiyi Kommuna kolxozu sürətlə inkişaf edərək, iqtisadi göstəricilərinə görə 1939-cu ildə keçmiş SSR-də ikinci yerə çıxmışdır. Amma o özü bunları görmür. Çünki artıq bir il idi ki, Nuruoğlu həbsdə idi. Bəlkə hələ dünyasını da dəyişmişdi.

Qeyd edim ki, Kommünizmə qəlbdən inanmış və 1917-ci ildən “Hümmət” partiyasının üzvü olmuş Nuriyev Məmməd Hüseyn oğlu SSR CM-nin 64, 69, 72 və 73-cü (antisovet təbliğatı, əks-inqilabi fəaliyyət və s.) maddələri ilə təqsirli bilinərək M. Bağırov tərəfindən 11 May, 1938-ci ildə həbs edilib. Bu yerdə bir şeyi xüsusi ilə qeyd etmək istəyirəm ki, o dövrlərdə ən böyük üstünlük partiya stajı ilə ölçülürdü və Bağırov partiya stajı özündən çox olanlara qısqançlıqla yanaşırdı. Qohumlarından eşitdiyim qədər həbsdə olarkən Nuruoğlu ilə şəxsi qərəzi olan Mircəfər Bağırov onu görür və kinayə ilə deyir ki, “Nuruoğlu sən də burdasan?”. Uzaq görən Nuruoğlu isə cavabında “Gün gələcək sən də bura düşəcəksən” deyir. Doğrudan da 1955-ci ildə Bağırov həbs edilir və 1956-cı ildə güllələnir.

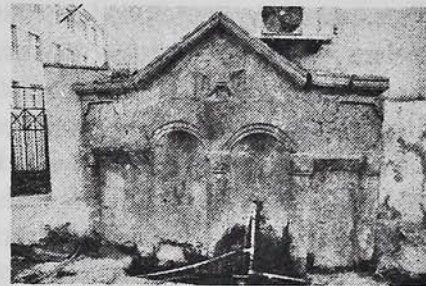
Kəhriz - Nuruoğlu Məmməd də Hacı Kərim Sanılı kimi kənddə bolşeviklərə qarşı olan bir neçə nəfəri güllələnmədən xilas edib. Onun ən böyük xidməti isə illərdir öz aktuallığını itirmir və heç vaxt itirməyəcək. Artıq bir əsrə yaxındır ki, Çaylı və Kommuna kəndləri onun çox çətinliklə, yeraltı su lağını (kəhriz) vasitəsi ilə çəkdirdiyi içməli sudan istifadə edir. Təxminən 20 km uzunluğunda olan bu sistem ərazidən asılı olaraq müxtəlif dərinlikli quyular vasitəsi ilə birləşirlər. Tədqiqatçı Sadiq Qaranın sözləri ilə desək, Nuruoğlu kəhrizi və Qazaxdakı bir çox kəhriz bulaqları abidələr siyahısına düşməlidir²⁰.

“Məşdi” ləqəbli kankançı Abduləli Quliyevin sayəsində mütəmadi olaraq təmizlənən kəhriz quyuları neçə müddət idi ki, baxımsız qalmışdı. Bu kitab yazılan günlərdə həmkəndçimiz Ramil Göyüşovun təşkilatçılığı, Qazax Rayon İcra hakimiyyətinin dəstəyi və Məhərrəm Göyüşoğlunun

²⁰ Sadiq Qara. BURA QAZAXDIR. Bakı 2003. Səh 45

Çaylısevər insanlarla bir yerdə oluşturduğu “El yolu” icmasının, həmçinin bir çox Çaylı sakininin dəstəyi ilə su xətti əsaslı şəkildə təmir və bərpa edilib.

Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, Kommunadan fərqli olaraq, Çaylıya içməli su 1956-cı ildə çəkilib. Rayon Su İdarəsində işləyən Çaylı sakini, mühəndis Zal Əmrahovun sayəsində, Nuru oğlu Məmmədın Kommunaya qədər çəkdirdiyi suyu borular vasitəsi ilə Çaylıya qədər çəkib gətirmək mümkün olub.

Son araşdırmalarımda bəlli oldu ki, Nuruoğlunun övladlarından biri bu kəhriz quyularının qurbanı olub. Belə ki, kəhriz hazır olanda məktəblərdən şagirdləri ora ekskursiyaya aparıblar. Nuruoğlu Məmmədin Bilal adlı oğlu quyuya düşür. Onu quyudan çıxartmaq mümkün olsa da, həyatını xilas etmək mümkün olmur, uşaq dünyasını dəyişir.

Nuruoğlunun DTX arxivindəki qovluğunda Bilal adlı oğlunun adı keçir. Amma bu adı keçən ölən yox, öləninin adı qoyulmuş Bilaldır. Cinayət işində ailəsi bütövlükdə bu cür keçir: Yoldaşı Hava 55 yaş, oğlanları Bilal 6, Osman 3, İsmən 1 yaşında. Doğmalarından öyrənə bildiyim qədər onun Mehparə adlı bir qızı və birinci ailəsindən Qəhrəman adlı oğlu olub.

Ona qarşı qaldırılan qeyri ciddi ittihamlar içində (silah gəzdirməsi və s.) ən dəhşətlisi guya kəhrizə ayrılan pulda yeyintiyə yol verib, suyu çəkdirməməsi ilə bağlıdır. Ger-

çəkdə isə yuxarıda da yazdığım kimi, artıq bir əsrə yaxındır ki, Çaylı və Kommuna camaatı Nuru oğlu Məmmədə rəhmət oxuyaraq onun çəkdirdiyi içməli sudan istifadə edirlər. Bütün bu saxta ittihamlara dözməyən 1876-cı il təvəllüdü Nuru oğlu Məmməd, 19 Mart 1939-cu ildə, sənəddə yazılanlara görə ürək iflicindən dünyasını dəyişib.

Digər repressiya qurbanları kimi Nuruoğlu da əllinci illərdə bəraət qazanmışdır. Amma çox təəssüflə qeyd etməliyəm ki, məzarı belə yoxdur. Onun adı isə Çaylı və Kommuna sakinlərinin yaddaşında yaşayır. İndi torpağın altıda qalmış olsa da, bir zamanlar tikdirdiyi körpüdən dolayı Çaylının yuxarı hissəsinə (girişinə) “Nuru körpüsünün yanı” deyilir. Hesab edirik ki, qədərbilən kəndçilərimiz tərəfindən Nuruoğlunun xidmətləri bir daha qiymətləndiriləcək, gənc nəslin də onu daha yaxşı tanıya bilməsi üçün qurucusu olduğu Kommuna kəndində adı layiqincə əbədiləşdiriləcək.

Nuruoğlu Məmmədə bir çox bir çox hekayə, şeir və poemalar həsr edilmişdir. Xalq Yazıçısı Mehdi Hüseyn hələ gənc yaşlarında (1933) “Nuruoğlu” adlı hekayə yazıb və bu hekayə ədibin 10 cildlik seçmə əsərlərinin birinci cildində dərc edilib. Həmçinin o illərdə əslən Qazaxlı olan İsmayıl Katib (Zeynalov) tərəfindən “Çaylı Kommunası” adlı poema qələmə alınmışdır. Qeyd edim ki, İsmayıl Katib özü repressiya qurbanı olaraq ayrıca bir araşdırma mövzudur. Onun poemasının oxucuların marağına səbəb olacağını düşünərək (elə kitabda dərc edildiyi kimi, Qazax ləhcəsi ilə) cüzi ixtisarla oxucularla bölüşürəm:

Çaylı Kommunası

Qazax qəzasında, o şən mahalda,
Gör nələr qurulur indiki halda.
Coğazın boynunda, həndin(çölün) düzündə,
Torpağın üstündə, suyun gözündə,
Bir ağır kənd düşüb, adlanır Çaylı,
İnqilab həvəsi, seçməli, sayılı.
O kəndin içində bir böyük dəstə,
Nuru oğlu, Məhərrəm, o dul Mürəstə,
Yekə qəlyan Rəhim, tat Balakişi,
On adama əvəzdi onların işi.
Milis Abdullaynan o yetim Məmməd,
Mustafa oğlu Mehdi, birdə ki, Xəmməd.
Müxtəsər, bir bölük yoxsul, fığara,
Bel bağlıyıb, qoşulublar bunlara.
Hamısı bir bağıra, əli qabarlı.
Uşaqı-böyüklü iki yüz nəfər
Sosyalizm qurmağa ediblər səfər.
Qoyublar ortaya qoyunu, malı,
Bunlara valehdi Qazax mahalı.
Təsərrüfat birləşibdi, artıbdı,
Hamı torpağını burya qatıbdı.
Hamısı bir əkillər, bir də biçillər,
Bir oturub, bir yeyib, bir içillər.
Bir firmidən çörəkləri çəkilib,
Bişən-düşən bir süfrəyə tökülür.
Bunlar üçün bir samavar qaynayır,
İki gəlin hamsına çay paylayır.
Nə şirindir bir çalışmaq, bir yemək,
Bir oturmaq, bir danışmaq, bir demək.

Deyəllər ki, "çıxmaz tək əlin səsi",
Bu doğrudur, düşündürsün hər kəsi.
Heç bir qüvvə yıxa bilməz birliyi,
Birlikdədir işçilərin dirliyi.
Yüz nəfər ki, bir qazana işləyə,
Bir-birinə mehriban, can deyə - deyə,
Hər nə istəsələr, yaradar bunlar,
Ölkəmiz şənlənər, tez abad olar.
O çaylılar qrupdu bir kommuna,
Kəhrizabad qoyubdular adına.
İndi edək müxtəsərcə işarə,
Bu kommuna nə cür olur idarə.

O böyük ailə hamısı tamam,
Qoyubdular polad kimi intizam.
Hər həftə yığılıb edillər iclas,
Danışır sözlünü orada hər kəs.
Cəmi məsələlərin eyləyəllər həll,
Nə qərar çıxarsa, edəllər əməl.
Görüləcək işə çəkillər plan,
Zəhmətlər bölünür, edilir elan.
Hər kəsin öz işi olur müəyyən,
Get, bölgü bölməyi onlardan öyrən.
Gör nə gözəl bölübdülər zəhməti,
Ayrılibdı hər kəsin öz sənəti.

Nuruoğlunu seçibdilər ağsaqqal,
Can qoyur bu yolda o kal oğlu, kal!
Gödək Məhərrəmi buna köməkçi,
Gündüzlər kotançı, gecələr bəkçi.
Traktor sürməyə Məşdi ilə Namaz,

Kurs oxuyub gəlibdilər keçən yaz.
Mədədnən Bayramı qoyuna çoban,
Dağlara, daşlara bulardı divan.
Hər birinin çiyində bir dəli çomaq,
Gecələr, gündüzlər bir - birinə komağ.
Döşlərində önlük, bellərində çanaq,
Birçəyin üstündən şikara papaq.
Qıy vursalar, dağa- daşa səs düşər,
Marallar xəflənər, quşlar ülküşər.
Naxışlı corabdı, quşburnu çarıq,
Kejidən patava, üstündən sarıq.
Geyiniblər, keciniblər can kimi,
Qolları qüvvətli pəhləvan kimi.
Tat oğlu Mahmud da çobanlar başı,
Bir çomaq endirsə, parçalar daşı.
Murtuznan İsa gedir quzuya,
Dağlardan quzunu töküllər suya.
Saçaqlı yapıncı çiyinnərində,
Ləzgi şaldan çuxa əyinnərində.
Cəhəl(cavan) oğlanlardı, necə havalı,
Mahnıdı, şümşətdi toyu, qavalı.
Əllərində yeni əlifba kitabı,
Oxuyub öyrənir bular hesabı.
Yetim Məmməd qaz-toyuğa baxandı,
Tülkü, çaqqal bu yazığa düşməndi.
Səknənin oğlu da otarır dana,
Danalar böyrəndə qaçır hər yana.
Mələysə, Fatmanı, bir də Savadı,
Yazılıb dəftərə onların adı,
Bular təyin olub çıxıblar dağa,
Malları sağmağa, məsil (məhsul) yığmağa.

Üçü də bir-birindən əladı, şəxsiz,
Üzləri pərdəsiz, ağız yemşəksiz.
Donların ətəyni sancıblar belə,
Dağların gülündən düzüblər telə.
Girəndə sağına (mal sağmaq), əli çatılı,
Yapğılı mahınılı, xoş bayatılı,
Əllərində sərnici ətrafı yazı,
Qarğı əmcəklərə eyləyir nazı,
Qatarlaşıb inəkləri sağırlar,
Südlərini bir qazana yığırlar.
Nəhrəyi çalxayır Mələknən Hava,
Sinələrin sürtür sarı kəhrəva.
Cəhreyi əyirir bir neçə qarı,
Hürmələk, Qızıyetər, bir də ki, Narı.
Dükçələri açıb yumaq tökürlər,
İlmələri dəstələyib bükürlər.

Arxı işləməyə bir neçə nəfər,
İçlərində Hüseyin, Qurban, həm Səfər,
Say seçmə oğlannar, belli- kürəkli,
Bir - birindən qoçaq, igid, ürəkli,
O başdan geyinib düşürlər yola,
Hamsı çiyin- çiyinə, həm də qol- qola.
Bular dağıdarlar təpəyi, dağı,
Su gələr, sulayar bostanı, bağı.
Qışqırtı qaldırıb qaya dələrlər,
Arxı çəkib, qayıdıb evə gələrlər.

Arvadlardan ayrılıbdı bir dəstə,
Sədət, Yetər, Sənəm, bir də Güldəstə,
Hamsından qabaqda Güləndam xala,

Gedillər pambıqdan çəksinlər ala.
O telli, toqqalı gəlinlər, qızlar,
Donlarının ətəyi yolları tozlar,
Oynaşa - oynasha düşüllər yola,
Hər kəs öz tayıynan olur qol- qola.
Kəklik kimi o yollarda səkərlər.
Qatar durub, alaları çəkərlər.
Ailədə bir kişiynən bir arvad,
İş görməkdən bular olublar azad.
Çünki yüzdən keçib buların yaşı,
Çox bələlar çəkib hər birinin başı.
Hər ikisi iş qüvvəsin itirib,
Ömürlərinin çox hissəsin bitirib.
Ümumi ailə öz iclasında
Qərar qoyub bu qocalar haqqında:
Onlar iş görməsin, yesin, yaşasın!
Qoy sürsünlər bu dünyanın səfasın!
Burdakı nizama eyliyin diqqət,
Böyləcə bölünüb burada zəhmət.
İş zamanı hamı birgə çalışır,
Arı kimi pətəklərə darışır.
Təsərrüfat artır, əkin çoxalır,
Hər kəs öz haqqını düşünür, qanır.
Seçibdilər üç nəfərdən ibarət
Bir kəmisyə, edir işə nəzarət:
Biri Güləndamdır, biri Mərdalı,
Birisi də Fatmadı, üzündə xalı.
Bunlardı işlərin üstündə gəzən,
İşə gec gələni öyrənən, yazan.

Uşaqları iyirmidi, otuzdu,
Yarısı oğlandı, yarısı qızdı.
Tər - təmizcə bəslənilər gül kimi,
Oxuyullar bağdakı bülbül kimi.
Hər birinə bir kravat alınıb,
Üslərinə yaşıl adyal salınıb.
Açılacaq yasli, bağça bulara,
Olacaqdır dərdlərinə bir çara.
Hamsı geyibdi bir forma paltar,
Olar üçün bir tərbiyə verən var.
Yazılıblar bular hamsı pioner,
Oları görənün həvəsi gəlir.
Bu gələcək nəslə fikir verməli,
Elmə çatmalarna tədbir görməli,
Hər qüvvə deyilmi elməcə tabı,
Bular deyilmi gələcəyin sahabi.

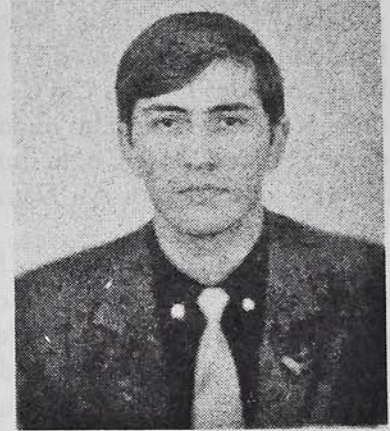
Ağdaş təpəsində o seyrangahda,
Qalaxnan yığılıb şalmannan taxta.
Planı çəkiblər həndin başınnan,
Töküblər Aveyin mərmər daşınnan,
Binalar tikilir, çəkilir barı,
Taxılı yığmağa qoşa anbarı.
Tikiləcək məktəb, klub yanaşı,
Hazırdı taxtası, kirəci, daşı.
Tikibdilər yüz arşınıq samannıq,
Xırman döyüləndə tozduq, dumannıq.
İlan yalı uzun - uzun toylalar,
Yağsa da kar etməz nə yağış, nə qar.

Hökumət bulara verdiyi kömək,
Aləmə bəllidi, nə lazım demək.
Neçə maşın, neçə kotan, neçə at,
On ilin vaxtına əlli min manat.
Taxıl biçən, dərzü döyən, yer əkən,
Bostanın, pambığın alasin çəkən.
Bu maşınnar işləyərkən o çöldə,
Bir maraq oyanır mahalda, eldə.
Forzon traktor şumlayır çölü,
Azad eyləyibdi öküzü, kəli.
Atıbdı meydandan cütü, kotanı,
Xilas eyləyibdi o məj (kotanın qulpu) tutanı.
Yarıb gedir, dağdan - daşdan pəsinmir,
Nə koldan, nə kosdan qamaşmır, sinmir.
Dağıdır qaltanı, kəsir çunpuzu,
Bir metrodan gəndi təkərin izi.
O, həndin düzünə salıb vəlvələ,
Gədəsən baxasan, həvəsin gələ.
Əkinnəri cərgə - cərgə əkilib,
Toxumları maşınnaran səpilib.
Aşib - daşib arpası, həm buğdası,
Kartofu, darısı, güllü yoncası.
Alıb gətiriblər səkkiz zavod at,
Hər birnin qiyməti yüzlərcə manat.
Ayaqları səkil, donları kəhər,
Tumarlıyırlar axşam - sabah birtəhər.
Rusiyadan gətiriblər bunnarı,
Hər biri kişnəsə, tərpeşər barı.
Qoşurlar furquna, gedirlər işə,
Tədarük görürlər payıza, qışa.

Getmişdim o kommunanı görməyə,
Halların, əhvalların öyrənməyə.
Çıxdı qabağıma bir qoca kişi,
Yaşı yüzdən keçib, tökülüb dişi.
Oturub eylədik onunla söhbət,
Onun sözlərinə edirdim diqqət.
Dedi ki: "Ay oğul, bu gözəl işdi,
Görən bu iş kimin ağına düşdü.
Yığılıb olmuşuq hamımız qardaş,
İçimizdə nə ayaq var, nə də baş.
Şərıklidi qoyunumuz, malımız,
Günü-günnən yaxşılanır halımız.
Əkinimiz, biçinimiz coxalır,
Özümüzü də görür, artıq da qalır.
Bir zaman düşmüşdüm ayaqdan, əldən,
Geriyə qalmışdım obadan, eldən,
Nə malım var idi, nə də qoyunum,
Yoxsulluqdan bükülüydü boyunum.
Kasıbıq əymişdi mənim belimi,
Pulsuzluq etmişdi gödək dilimi.
Beş baş külfət idik, hamımız kor, şil,
Bizə baxmaz idi nə divan, nə el.
İndi yığıb bizi Nuru oğlu Məmməd,
Yəqin ki, ona da tapşırıb hökumət.
Yazıbdı kommuna bizi adbaad,
Pis günnən qurtarıb, eyliyib azad.

Nuruyev Talib Yaqub oğlu

Bu yerdə qeyd edim ki, Nuruyev nəslindən adı əbədiləşdiriləcək insanlardan biri də Nuruyev Talib Yaqub oğludur. 1961-ci ildə Çaylı kəndində anadan olmuş Talib Nuruyev 1979-cu ildə Tibb Universitetinə daxil olub. 1986-cı ildən doğma rayonunda həkim kimi işləməyə başlayıb. Bacarığı və xasiyyəti ilə bütün rayonda hörmət, izzət qazanan həkim Talib Nuruyev öz adını nəinki Çaylının, bütün Qazağın tarixinə qızıl hərflərlə yazıb. Amma çox təəssüf ki, həmyerlilərimiz onu tez itirib. Qısa və ləyaqətli ömür sürən Talib həkim çox gənc yaşında, 1995-ci il, avqust ayının 7-də dünyasını dəyişib. Ölümündən illər keçməsinə baxmayaraq adı bu gün də Qazaxda hörmətlə anılır.

Qara Koxa

SSR-i qurulana qədər kəndlər həm də öz koxaları (kənd-xudaları) ilə tanınarmış. Məsələn, Qazağın Daş Salahlı kəndinin koxası Məmməd Koxanın ad-sanı bütün respublikaya bəllidir. Doğma Çaylı kəndinin də nüfuzlu koxaları olub. Kəndimizin tarixini bilənlərdən onların üçünün adını öyrənə bildim. Məşədi oğlu İmran Kərbəlayi İsgəndər oğlu, Novruz oğlu Məşədi Alı Namaz oğlu və Xasməmmədov Qara Ələsgər oğlu.

Son öyrəndiklərimə görə Məşədi oğlu İmran Çaylıda deyil, Poylu kəndində koxa olub. Həmçinin deyilənlərə görə Binnətlilərdən də koxa olanlar olub.

Çaylının yaşlı nəslinin yaddaşına və arxiv sənədlərinə güvənərək deyə bilərəm ki, bu koxalardan ən son işləyən “Qara Koxa” ləqəbli Xasməmmədov Qara Ələsgər oğlu olub. Çünki sənədlərdə onun həm çar dövründə, həm də Müsavat dövründə kənd koxası olduğu yazılıb. Bilirik ki, Müsavat dövründən sonra isə koxalıq vəzifəsi sona çatıb. (Qara Koxanın həm də başqa kəndlərin kəndxudası olduğu deyilir).

İndiyədək kəndimizin tarixi barədə bir neçə kitab yazılmış olsa da, kəndin koxalarından bəhs edilməyib. Odur ki, DTX arxivində tapılmağına ən çox sevindiyim sənəd Xasməmmədov Qara Ələsgər oğlunun (Qara Koxanın) cinayət işi qovluqları oldu. Arxivdə Qara Koxaya aid iki qovluq var.

1930-cu ildə (birinci həbsində) açılmış cinayət işində onun barəsində deyilir: “1865-ci ildə anadan olmuş Xasməmmədov Qara Ələsgər oğlu kolxoz quruluşuna qarşı çıxdığı üçün və aktiv şəkildə antisovet təbliğatı apardığı üçün həbs edilib”.

Axtarış zamanı evindən heç nə tapılmayan 65 yaşlı

Qara Koxa, Xüsusi Təyinatlı Kollegiyanın 7 iyul, 1930-cu il tarixli qərarı ilə üç il müddətinə Sibirə sürgün edilir.

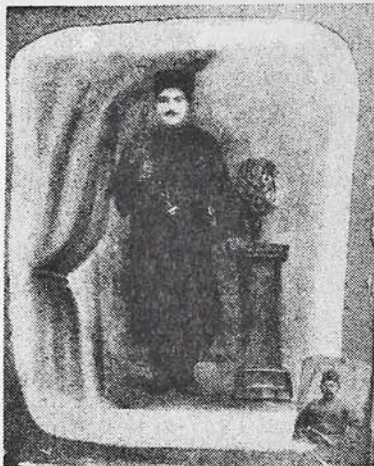
8 Avqust 1937-ci ildə Qara Koxa yenidən həbs olunur. Elə həmin tarixdə tərtib olunmuş cinayət işi qovluğunda onun barəsində yazılıb: “Köhnə dövrdə (çar və Müsavat dövrü nəzərdə tutulur) kəndxuda olub. Qolçomaqdır. Əksinqilabi təşkilat olan “Əzrail” Firqəsinin fəal üzvü olduğu üçün həbs edilib və 1930-34-cü illərdə sürgündə olub. Sürgündən qayıtdıqdan sonra da, əksinqilabi elementlərlə əlaqə qurub. Sovet ittifaqına qarşıdır. Anti-sovet təbliğatı aparır. Ailə tərkibi aşağıdakı kimidir: Yoldaşı Səkinə, oğlanları Məhərrəm və Qulu. (Amma doğmalarından öyrənə bildiyim qədər Xasməmməd adlı oğlu və Sənubər adlı qızı da olub)”.

Qəribədir ki, bu cinayət işində də təvəllüdü 1865-ci il göstərsə də, bir həftə sonra, 15 Avqust 1937-ci ildə, dindirilmə protokolunda təvəllüdü 1885 göstərilib. Əksər şəxslər kimi cəmi bir dəfə dindirilən Qara Koxa verilən suallara çox qısa cavab verib. Barəsində səsləndirilən (Kolxoz quruluşuna qarşı çıxır, kolxozda sistemli şəkildə əksinqilabi təbliğat aparır, “Kolxozda işləməkdənsə ölmək yaxşıdır” deyir - kimi) yalançı şahid ifadələri ilə təqsirli bilinən 52? yaşlı Xasməmmədov Qara Ələsgər oğlu NKVD üçlüyünün 23 Avqust 1937-ci il tarixli qərarı ilə, cəzasını islah əmək düşərgəsində çəkməklə 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilib.

Öyrənə bildiyim qədər Qara Koxa bu dəfəki sürgündən geri dönməyib. Xəstələnərək dünyasını dəyişib. 90-cı illərdə bəraət alıb.

Qara Koxa və digər şəxslər barədə bildiklərini mənimlə bölüşdüyü üçün koxanın qardaşı oğlu Xasməmmədov Rəşid əmiyə dərin təşəkkürümü bildirirəm.

Abazor bəyin yavəri Novruzov Məcid Məşədi İsgəndər oğlu

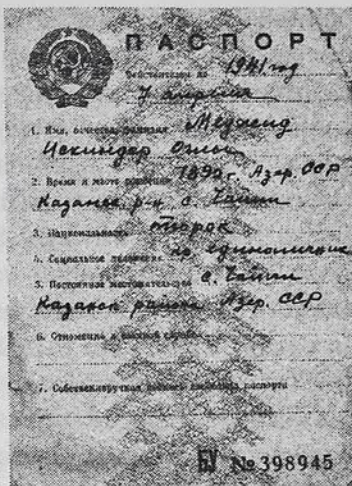
Çaylının dəyərli simalarından olan Novruzov Məcid kəndimizdə Kərbəlayı İsgəndər oğlu kimi tanınır. Amma arxiv sənədlərində “Məşədi İsgəndər oğlu” keçir deyə, yazını da bu cür adlandırdım. Başlığa Abazor bəyin yavəri olduğunu da xüsusi ilə çıxartdım ki, gələcəkdə kəndimizin tarixi araşdırılıb yazılsa, kəndin bəyinin oğlu Abazor bəy Nadir bəy oğlu

Kəsəmənki də yaddan çıxmasın. (Kitabın əvvəlində Abazor bəy barədə öyrənə bildiyim qədər qısaca yazmışam).

Məcid Novruzov Gəncə Qubernatorluğunda Abazor bəyin yavəri olaraq çalışıb. Abazor bəyin özü qədər nüfuz sahibi olan Məcid Novruzov Çaylı camaatının yaddaşında elə bəy kimi, ağa kimi qalıb. Odur ki, DTX arxivində ilk araşdırdığım işlərdən biri onun cinayət işi oldu. 1937-ci ilin 2 Sentyabrında açılmış cinayət işi sənədlərinin elə ilk səhifəsində Novruzov Məcidin vaxtı ilə “Əzrail” Fırqəsinin üzvü olduğu və bu səbəblə həbs edildiyi yazılıb. Sənədlərdən araşdırı bildiyim qədər, bundan sonra da iki il (1934-1936) həbsdə olub.

Qovluqdakı sənədlərdə Məcid Novruzovun təvəllüdü fərqli göstərilir, 1890, 1892 və s. Amma sevindirici bir iş

oldu ki, digərlərindən fərqli olaraq, onun sənədləri arasında qovluğa tikilmiş zərfin içindən pasportunu tapdım. Pasportda təvəllüd 1890 göstərilib. Pasportun tapılması təkcə ona görə sevindirici hal olmadı ki, ordan dəqiq təvəllüdü öyrənə bildim. Tapılan pasport bütövlükdə millətimizin tarixinə işıq tutur və milli kimliyimizlə bağlı nə gəldi danışanlara tutarlı cavabdır. Fotodan da göründüyü kimi millətimiz açıq-aydın TÜRK yazılıb.

Himayəsində yoldaşı və doqquz uşağı olduğu yazılan Məcid Novruzovun ailə tərkibi tam olaraq belə göstərilir: Yoldaşı Savad 35 yaş, oğlanları Barat 22, Əşrəf 14, Söhrab 13, Kirmiş 8 yaş, qızları Birqaz 19, Xanım 12, Tovuz 7, Minayə 3, Lilpar 1 yaş.

Doqquz ləyaqətli övlad atası, 45 (47) yaşlı Məcid Novruzov Kirovabad(Gəncə) NKVD üçlüyünün 28 Sentyabr, 1937-ci il tarixli qəqarı ilə həbs edilərək, 10 il müddətinə sürgün olunur.

Bu yerdə bir şeyi dəqiqləşdirməyə xüsusi ehtiyac var. Bütün Çaylı sakinlərinə bəllidir ki, Novruzov Məcidin irsini ləyaqətlə davam etdirən övladlarından biri Murad Novruzovdur. Amma göründüyü kimi sənədlərdə onun adı keçmir. Əvəzində Kirmiş adlı bir övladının adı keçir. Araşdırmalarım nəticəsində bəlli oldu ki, “kirmiş” elə Muradın ləqəbi olub. Həmçinin başqa bir sənəddə də bu ləqəbi, adı

olaraq keçib. Gənc yaşlarında rəhmətə getmiş yaxın qohumunun, Carçılı Muradın adı ona verilib deyə, hər an adını çağırmağa ürək etməyiblər və bu ləqəblə çağırıblar. Yeri gəlmişkən xüsusi olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, uşaqlığında “Kirmiş”(sakit, az danışan) ləqəbi daşıyan Murad Novruzov sözün əsl mənasında canlı tarix və folklor idi. Qaçaq Kərəm, İsrafil ağa, Şirin bəy Kəsəmənli və digər qazaxlılar barədə kitablar və s. yazılarkən ilk olaraq ona müraciət olunub və bu tip əsərlər onun dəyərli tövsiyələri ilə yazılıb. Hətta elmi məqalə, monoqrafiya və s. yazanlar da Novruzov Murad Məcid oğlunun bilgilərindən faydalanıb. Elə mən də bu kitabı yazmağa başlayanda güvəndiyim mənbələrdən biri artıq haqq dərgahına qovuşmuş Murad əminin şəxsi arxivi idi. Ümidlərimi doğruldub, atasının arxivindən istifadə etməyə icazə verdiyi üçün doktor Əşrəf Novruzova təşəkkür edirəm.

Doktor Əşrəf Novruzovun babası Məcid Novruzov barədə söylədiklərindən:

“Mənim həkim olmağımın əsas səbəbkarı babamdır. Sibirdə sürgündə olanda fərqli təbəqədən insanlarla bir yerdə çox ağır işlərdə işləyirmişlər. Yüzlərlə insan içində yalnız bir nəfər güzəştli imiş, həkim olduğu üçün işləmir, sadəcə dustaqların sağlamlığı ilə məşğul olurmuş. Babam da o vaxtdan niyyət edibmiş ki, sürgündən geri dönə bilsəm balalarımə həkimliyi oxutduracam. Babam deyirdi ki, qatarlara doldurub sürgün olunanda SSRİ-nin fərqli yerlərindən qırx minə yaxın adam var idi. Mənzil başına çatanda isə cəmi üç min qalmışdıq. Çünki yolda xəstələnərək, soyuqdan donaraq ölənlər olurdu. Həmçinin piyada gedilən yollarda yorulub geri qalanları güllələyirdilər. Qidalanmaları isə lap dəhşətli imiş. Təsəvvür edin üç böyük balığı suya

atıb, qaynadıb o suyu yüzlərlə insana nahar kimi verirlərmiş”.

Novruzov Məcid “cəzasını” çəkəndən sonar sürgündən geri dönüb. 1979-cu ildə dünyasını dəyişib. Çaylı kənd qəbiristanlığında dəfn olunub.

Qeyd edim ki, Novruzov Məcidin Mədət adlı qardaşı da 1930-cu illərin repressiya qurbanlarındanır.

Novruzov Novruz Məşədi Alı oğlu

Hər şeydən əvvəl onu qeyd edim ki, Novruzov Novruz “Əzrail” Firqəsi işində həbs olunanlar siyahısında olan Novruzov Məşədi Alının oğludur. Həmçinin Novruz Novruzovun qovluğunda atası Məşədi Alı barədə arayış var və arayışda yazılıb: “1861-ci il təvəllüdü Novruzov Məşədi Alı “İttihad”ın üzvü olub. Əksinqilabi fəaliyyətlə məşğul olduğu üçün 1931-ci ildə sürgün olunmuşdur”. Əvvəlki sənədlərdən oxuduğumuz qədəri Məşədi Alı 1931-ci ildə “İttihad”ın yox, “Əzrail” Firqəsinin üzvü olaraq sürgün edilib. Amma əvvəldə də yazdığım kimi o illərdə artıq gizli İttihadla gizli Müsavat tək fəaliyyətin çətin olduğunu görərək əyalətlərdə fərqli adlar altında birləşmişdilər.

Əlavə olaraq qeyd edim ki, “Əzrail” Firqəsinin cinayət işini incələyərkən, qovluqda Novruzov Novruzun oğlu Novruzov Lətifin MTN-ə babası Məşədi Alı ilə bağlı ünvanladığı məktuba rast gəldik. Nazirlikdən Lətif Novruzova verilən cavabda isə MTN arxivində babası Novruzov Məşədi Alı Namaz oğluna aid fotonun olmadığı yazılmışdı. Bunun mən də şahidi oldum. Axtardığım bir çox foto kimi Məşədi Alının da fotosunu tapa bilmədim.

Qeyd edim ki, Məşədi Alı kəndin koxalarından olub. Qəbri Gəncədə İmamzadə ziyarətgahındakı qəbiristanlıqdadır.

Novruzov Novruz Məşədi Alı oğlu özü isə 1937-ci ilin Avqust ayında həbs olunub. Onun cinayət işi qovluğundakı çıxarışlardan birində yazılıb:

“35 yaşlı Novruzov Novruz qolçomaqdır. “Əzrail” Fırqəsinin fəal üzvü olduğu üçün həbs olunaraq sürgün edilmişdir. Sürgündən qayıtdıqdan sonra yenə kolxozda anti-sovet təbliğatı aparır”.

Avqustun 8-də (həbsi günü) barəsində tərtib olunmuş sənəddə təvəllüdü 1892-ci il göstərilə də, cəmi beş gün sonra, 13 Avqust 1937-ci ildə ilk və yeganə dindirilməsində təvəllüdü 1887-ci il göstərilib. Ailə tərkibi bu cür keçir:

Yoldaşı Hənifə 1897, oğlanları Həzi 1924, Cahangir 1928, Lətif 1930, qızı Lalə 1926.

Cinayətkarlarla gizli əlaqədə olmaqda, kolxoza ziyan vurmaqda və s. ittihamlarla günahlandırılan 48 yaşlı ? Novruzov Novruz NKVD (XDİK) üçlüyünün 23 Avqust 1937-ci il tarixli qərarı ilə 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum olunaraq sürgün edilib.

Qeyd edim ki, Novruz Novruzov sürgündən geri dönə bilib. 1956-cı ildə dünyasını dəyişib. Çaylı kənd qəbiristanlığında dəfn olunub.

Allahverən Tanrıverdi oğlu

Kəndimizin repressiya qurbanlarını araşdırarkən təbii olaraq üz tutduğum insanlar kənd ağsaqqaları oldu. Onlardan hansının yanına getdimsə ilk olaraq Allahverən Göşşüyevin adını söylədilər.

Elə Allahverən Göşşüyevin oğlu Mürsəl Göşşüyev də kəndimizin dəyərli ağsaqqalarından idi. Cavanlığında nağara(ritm) ustası olub deyə kənddə onu “toyçu Mürsəl” deyə çağırırdılar. Deyim ki, bu ad, bu soyad bütün Çaylı camaatı üçün doğmadır. Çünki kəndimizin 1 saylı orta məktəbi Mürsəl Göşşüyevin, torpaqlarımızın bütövlüyü uğrunda şəhid olmuş oğlu Vidadi Göşşüyevin adını daşıyır.

Tənbəllik etməyib üz tutdum Mürsəl əmigi ilə. Gələcəmin səbəbini biləndə çox sevindi. Amma atası Allahverəndən daha çox Böyük Vətən müharibəsində həlak olmuş böyük qardaşı Əlidən danışdı. Artıq çox yaşlanmış Mürsəl əminin dedikləri: “Sərxa, nə yaxşı ki, gəldin. Mən bilirdim ki, əvvəl-axır bütün bunları yazan olacaq. Mənim qardaşım Əliyə əslində Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı düşürdü. İvan İllaryanoviç Kamugin adlı tədqiqatçı mənim qardaşımın bütün döyüş yolunu araşdırıb yazmışdı. Hətta gözləmədiyim halda kəndimizə məktub da gəlmişdi ki, Əlinin tərçümeyi-halını ətraflı yazın, ona Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilsin. Nə lazım idi, yazıb göndərdik. Amma bu ad qardaşıma verilmədi. Sadəcə medal ilə təltif olundu və məktəbin həyatində adına abidə ucaldıldı”.

Fotoda gördüyünüz abidə mənim də məzunu olduğum Çaylı 1 sayılı orta məktəbin həyatında Əli Allahverdiyevin(Göşşüeyvin) şərəfinə ucaldılmış abidədir. Abidənin yanında isə, məktəbin keçmiş hərbi müəllimi,

artıq haqq dərgahına qovuşmuş Hidayət Mehbaliyevin əsasını qoyduğu muzey var. Muzey Böyük Vətən müharibəsində həlak olmuş kəndçilərimizin xatirəsinə yaradılıb.

1980-ci illərdə 1saylı orta məktəb Əli Allahverdiyevin(Göşşüeyvin) adını daşayıb. Hal-hazırda isə Əlinin qardaşı oğlu Vidadi Göşşüeyvin adını daşıyır. Məktəbin direktoru, sevimli müəlliməmiz Çəməngül xanım İsmayılovaadır.

“Qardaşınıza niyə Sovet İttifaqı qəhrəmanı adı verilmədi?” sualıma Mürsəl əminin verdiyi cavab çox məyusedici oldu: “Çünkü atamız Allahverən kişi siyasi məhbus olub”.

Çox təəssüflə deyim ki, Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin arxivində Allahverən Tanrıverdi oğlunun qovluğunu tapıb oxuyarkən artıq Mürsəl əmi həyatda yox idi.

Allahverən Tanrıverdi oğlunun çox maraqlı bir qovluğu var. Çünki 1937-ci il, sentyabrın əvvəllərində açılmış cinayət işindən bəhs edən qovluqda dörd Çaylı sakininin işinə birdən baxılıb. Onlardan ikisi Allahverdi Saniyev və Məhəmməd Saniyev qardaşlarıdır ki, artıq onlardan yazmışıq. Biri Abduləzim Bənnayevdir, onun barədə yazacam.

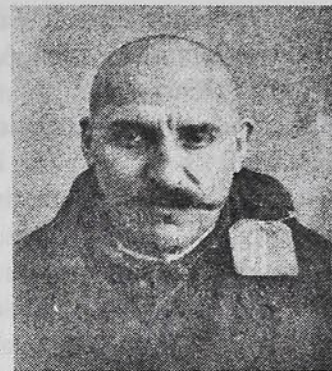
Biri də ki, Allahverən Tanrıverdi oğlu Göşşüeyv özü. Qovluqda barəsində olan çıxarışda onun barəsində yazılıb:

“Çaylı kənd sakini, 40 yaşlı Allahverən Tanrıverdi oğlu orta dolanandır. Müsavat dövründə qoçu olub. “Əzrail” Firqəsinin fəal üzvü olduğu üçün 1931-ci ildən 34-cü ilə kimi islah əmək düşərgəsində olub. 1932-ci ildə həbsdən qaçıb, tutularaq geri qaytarılıb. Kolxozla qayıtdıqdan sonra yenə də əksinqilabçılarla əlaqədədir və antisovet təbliğatı aparır”.

Bu yerdə bir şeyi dəqiqləşdirməliyəm. Bəzi sənədlərdə Allahverən Göşşüeyvin adı “Allahverdi” kimi keçir. Və “Əzrail” Firqəsinin cinayət işində həbs olunanlar siyahısında Çaylıdan Allahverən deyil, Allahverdi Qezqi oğlu adı var. Maraqlısı budur ki, Allahverən Tanrıverdi oğlunun cinayət işi qovluğunda həmin Allahverdi Qezqi oğlunun 31- 34-cü illərdə həbsdə olunması ilə bağlı arayış var. Bunu bir qədər incələyəndən sonra gəldiyim qənaət odur ki, Qezqi-rus dilinə tərcümədə yanlış yazılmış Göşşü-dür. Və Allahverdi Qezqi oğlu-Allahverdi Göşşü oğludur.

(Gördüyünüz foto da 1931-ci ildə “Əzrail” Firqəsi işində çəkilib, Allahverdi Qezqi(Göşşü) oğlunun fotosudur).

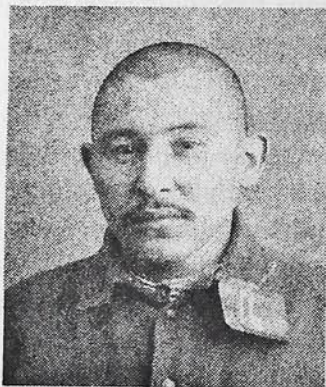
Başqa bir sənəddə Allahverən Tanrıverdi oğlunun 52 yaş (1885) olduğu yazılıb və ailə tərkibi aşağıdakı kimi göstərilir: Yoldaşı Çiçək, oğlanları Muxtar, Əli, Qurban, Mürsəl və qızı Nərgiz.

Barəsində “Əzrail” Firqəsinin və İttihadın üzvü olması ilə bağlı çıxarışlar olan Allahverən Göşşüeyevin təvəllüdü burada (1896) göstərilir.

Kənd sakinlərinin yaddaşında Allahverən kişi ibrətamiz bir əməli ilə yadda qalıb. Belə ki, hər kənddə olduğu kimi Çaylıda da camaatın gözünü qorxutmaq üçün soveti qəbul etməyən insanları hamının gözü qarşısında güllələmək istəyiblər. Bir neçə nəfərlə bir yerdə güllələnmək üçün məscidin həyətinə gətirilən Allahverən kişiye üzünü divara çevirmək əmrini veriblər. Allahverən kişi isə çevrilməyib və “Vurursunuzsa sinəmdən vurun” deyib. Bunu gören kənd camaatı, hətta kişilərlə bir yerdə qadınlar da bolşeviklərə hücum edərək, güllələnmələrin qarşısını alıblar.

Bənnayev Abduləzim Hacımahmud oğlu

Allahverən Göşşüeyevin cinayət işi olan qovluqda sənədləri olan dörd nəfərdən biri Bənnayev Abduləzim Hacımahmud oğludur. Bənnayev Abduləzimin adını “Əzrail” Firqəsinin cinayət işində, həbs olunanlar siyahısında zətan oxumuşdum. Gördüyünüz fotosu da 31-ci ildə həbsində çəkilib. Bu (37-ci il) qovluğunda onun barədə yazılıb:

“Çaylı kənd sakini 34 yaşlı Bənnayev Abduləzim Hacımahmud oğlu 1931-ci ildə həbs edilib. 32-ci ildə həbsdən qaçıb. Yenidən tutularaq geri qaytarılıb və 1934-cü ildə həb-

sdən azad olunub. Qayıtdıqdan sonra da antisovet təbliğatı aparır. Xasməmməd Nağı oğlunun dəstəsinin üzvüdür”.

Qovluqda yerli sovetlikdən və partiya təşkilatından verilmiş arayışda da məhbusluqdan qayıtdıqdan sonra kolxozçular arasında fikirlərini yaymaqla məşğul olduğu yazılıb.

Başqa bir çıxarışda isə “İttihad”ın üzvü olduğu və bu səbəblə 1931-ci ildə həbs olunması ilə bağlı məlumat var. 1905-ci ildə anadan olduğu və işsiz olduğu yazılan dindirilmə protokolunda ailə tərkibi aşağıdakı kimi göstərilir: Yoldaşı Gülsənəm, oğlanları Abduləzim?, Fərrux, Fərhad, Oqtay.

NKVD (Xalq Daxili İşlər Komissarlığı) üçlüyünün 28 Sentyabr 1937-ci il tarixli qərarına əsasən 32 yaşlı Bənnayev Abduləzim Hacımahmud oğlu əksinqilabi fəaliyyətdə günahlandırılaraq 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum olunub, sürgün edilir.

22 Yanvar 1942-ci ildə MVD(DİN)-nin Oneqlaqe adlı düşərgəsində dünyasını dəyişib.

Binnətov Səhlədar Hübət oğlu

Hacı Kərim Sanılının, Nuru oğlu Məmmədin və kəndin digər mərd kişilərinin (hətta qadınlarının) cəsərləri hesabına repressiya illərində Çaylıda güllələnmə olmayıb. Yəni başqa kəndlərdən fərqli olaraq Çaylıda güllələnmə almış insanların kəndçilərin gözü qarşısında güllələnməsinə imkan verilməyib. Bu isə bir qədər yanlış anlaşılıb və kənddə illərlə inanılıb ki, Çaylıdan həbs edilən, sürgün olunan, sürgündə dünyasını dəyişən olsa da, güllələnən olmayıb. Amma doğmalarımın simasında güllələnmələrin olması bizə bəlli idi. DTX sənədləri bildiklərimizi tədiqlədi və dəqiq bəlli oldu ki, 37-ci illərdə Çaylıdan da, ən ağır cəzaya, güllələnməyə məhkum edilənlər olub. Onlardan biri də, çox sayda repressiya qurbanı vermiş Binnətlilər nəslinin nümayəndəsi Binnətov Səhlədar Hübət oğludur.

1938-ci ilin fevral ayında açılmış cinayət işi sənədlərində onun barədə yazılıb:

“38 yaşlı Binnətov Səhlədar qolçomaqdır. “Əzrail” Firqəsinin üzvü olub. Əvvəllər həbs olunmayıb. Əksinqilabçıdır. Kolxozçular arasında sistemli şəkildə antisovet və antipartiya təbliğatı aparır”.

16 fevral 1938-ci ildə ilk və yeganə dindirilmə protokolunda təvəllüdü 1898-ci il olaraq keçir və işsiz olduğu yazılıb. Ailə tərkibi aşağıdakı kimi göstərilib:

Yoldaşı Həcər Niftalı qızı 1903, oğlanları Hübət 1924, Fərhad 1927, Söhrab 1930, Rəşid 1932, Zakir 1935, qızı Şirvan 1937.

Yerli sovetlikdən verilmiş başqa bir arayışda isə yazılıb ki: Keçmişdə 150-200 qoyunu, 15-30 malı, 2-3 atı olmaqla bərabər muzdur saxlayıb. Qolçomaqdır. 1930-cu ildə sürgünə göndərilib.

Əksinqilabi və antisovet fəaliyyətində günahlandırılan 40 yaşlı Binnətov Səhlədar Hübət oğlu NKVD(XDİK) üçlüyünün 1 Mart 1938-ci il tarixli qərarına əsasən ən ağır cəzaya, güllələnməyə məhkum edilir. Əmr yarım ay sonra, 1938-ci il, mart ayının 15-dən 16-na keçən gecə icra edilib.

Yerigəlmişkən qeyd edim ki, Binnətov Səhlədarın nəvəsi (sənədlərdə adı keçən Rəşidin oğlu) Ceyhun Binnətov hal-hazırda Çaylı kəndində Qazax RİH başçısının Çaylı kənd üzrə namayəndəsi olaraq çalışır.

Dediyim kimi, Binnətlilər Çaylının ən çox repressiya qurbanı vermiş nəsilərindəndir və Səhlədar Binnətovun cinayət işində onların bəzisinin adı keçir. Yerli sovetlikdən verilmiş arayışda yazılıb: “Qohumlarının əksəriyyəti siyasi iş üstündə sürgündə olub. Yaxın qohumları İsmayıl Binnətov və Qəmbər Binnətov hal-hazırda sürgündədir”.

Binnətov İsmayıl Hacı oğlu

Binnətov İsmayıl (Binnətoğlu İsmayıl) Hacı oğlu 1889-cu ildə Qazax qəzasının Çaylı kəndində anadan olub. Mərdliyi ilə ad-san qazanaraq, nəinki Çaylının, bütün Qazax mahalının ən nüfuzlu insanların biri olub.

Hətta oxuduğuma görə 1917-ci ilin fevral ayında çar Nikolay hakimiyyətinin yıxıldığını eşidən Binnətoğlu Qazax şəhərində yerləşən “Şəkərin qalası” deyilən həbs düşərgəsinə gəlir. “Şəkərin qalası” da o dövrün ən çətin qalalarından sayılırmış. Qalaya yaxınlaşan Binnətoğlu gözətçiləri tərkisilah edərək, qalanın bütün təcridxanalarını açdırır və “çar Nikolay yıxılıb, onun həbs etdikləri nə üçün və kimə görə cəza çəkməlidir?”-deyərək, 200-300-ə qədər

həbsdə olanı buraxdırır. Bu hadisə Binnətoğlunun yadda qalan igidliklərindən biridir ²¹.

Binnətov İsmayıl 1929-cu ildə həbs edilərək sürgün olunub. Öyrənə bildiyim qədəri zirəkliyi hesabına həbsdən qaça bilib və İrana keçib. İrandan gələn xəbərlərə görə başına dəstə yığaraq, zəvvarların təhlükəsizliyi işi ilə məşğul olub və ömrünün sonuna kimi İranda yaşayıb.

Binnətov Qəmbər Zeynalabdin oğlu

Binnətlilərin çox sayda repressiya qurbanlarından biri də Binnətov Qəmbər Zeynalabdin oğludur. Adı qoyulmuş nəvəsi Binnətov Qəmbərin babası haqqında dediklərindən: "Babam iki dəfə repressiya siyahısına düşüb. Birinci sürgündən qayıtdıqdan sonra, 1938-ci ildə ikinci dəfə yenə sürgün olunub. Bu dəfə sürgündən qayıtmayıb. 1946-cı ildə həbs düşərgəsində dünyasını dəyişib.

Onu da deyim ki, babamın dövlət əleyhinə siyasi baxışları olmayıb. Sadəcə Gürcüstanda, Dağıstanda və digər qonşu ölkələrdə böyük nüfuz sahibi olub".

Açıq ensiklopediyadan (vikipediadan) oxuduqlarıma görə Binnətov (yanlış olaraq "Bünyadov" gedir) Qəmbər bir qədər fərqli tarixdə, 16 Sentyabr, 1937-ci ildə həbs edilib.

1953-cü ildə repressiyaların müəllifi İ. Stalinin ölümündən sonra, SSR Nazirlər Sovetinin qərarı ilə Binnətov Qəmbər bəraət qazanıb.

²¹ İlham Hacı. "Çaylı və Kommuna kəndlərinin tarixi yolu". Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı-2001. Səh 29

Binnətlilərin digər repressiya qurbanları

- Binnətov Rüstəm Hacı oğlu (Binnəov İsmayılın qardaşı)
- Binnətov Meydan Zeynalabdin oğlu (Binnətov Qəmbərin qardaşı)
- Binnətova Güllü Zeynalabdin qızı (Binnətov Qəmbərlə, Meydanın bacısı)

Bir fotonun tarixçəsi Carçılılar

1938-ci il Martın 15-dən 16-na keçən gecə təkcə Bin-nətov Səhlədar güllələnmişdi. Tarixçi, etnoqraf İsmayıl Umudlu “Salahlı eli” kitabında (səh 204) o müdhiş gecə barədə yazır: “... Həmin gecə 140 vətən oğlu güllələnmişdi. O gecə ölüm şərbətini içənlər arasında ..., Çaylıdan Musa Abbas oğlu, Qurban Alı oğlu, Mustafa Məşədi Əsgər oğlu Carçıyevlər və başqaları da vardı”.

DTX arxivində doğmalarımın qovluqlarını incələyərkən, mən də şahidi oldum ki, həmin gecə Qazaxda kütləvi güllələnənlər arasında doğma babam (babamın atası) Carçıyev Musa və qohumları Carçıyev Qurban, Carçıyev Mustafa da var.

Deyim ki, ilk əldə etdiyim sənədlər babamın arxivi və fotosudur. Kəndimizin repressiya qurbanlarını araşdırıb, kitablaşdırmaq ideyası da elə onun sənədlərini əldə edəndən sonra verdim qərardır. Arxiv sənədləri və fotosu mənə təqdim ediləndən sonra “Bir fotonun tarixçəsi və ya DTX-ya təşəkkür və təklif” adlı kiçik bir məqalə yazdım. Hər nə qədər təvazökarlıqdan uzaq olsa da deyim ki, yazı ictimaiyyətin geniş marağına və müzakirəsinə səbəb oldu. Məqsədə uyğun bilib həmin yazını burada da bölüşürəm:

Bir fotonun tarixçəsi Və ya DTX-ya təşəkkür və təklif

Yazıda gördüyünüz foto təxminən 85 il əvvəl, 1931-ci ilin əvvəlində çəkilib. Fotonun şəxs isə elə həmin tarixdə əksinqilabi fəaliyyətinə görə 3 il azadlıqdan məhrum edilən, 1938-ci ildə isə «əksinqilabi fəaliyyət» və «antisovet təbliğatı» maddələri ilə təqsirli bilinərək güllələnən babam (daha dəqiqi babamın atası) Carçıyev Musa Abbas oğludur.

Babamın həbsi ilə bağlı arxivdəki sənədlərini və varsa fotosunu əldə etmək üçün Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinə dəfələrlə xahiş məktubu yazıb, aylarla gözləsəm də, onlar «vətəndaşın müraciəti haqqında» qanunu tapdalayaraq heç bir cavab yazmırdı. Nazirlikdə rəhbərlik dəyişəndə ümidsiz halda, amma bir qədər sərt şəkildə birbaşa general Mədət Quliyevə məktub yazdım. Heç bir cavab gözləməsəm də, bir neçə gün keçmiş, telefonuma zəng gəldi. Zəng vuranların MTN-dən olduğunu biləndə, bu dəfə də cavab verməsəydilər, onları məhkəməyə verəcəyimi bildirdim. Onlar da «lap düz edəcəkdin» deyib, babam Carçıyev Musanın sənədlərini tapıldığını bildirdilər. MTN-nin arxiv əməkdaşları o sənədləri mənə verəcəklərini dedilər. Amma öncə onlara kəndimizin icra nümayəndəsindən, həqiqətən, o kişinin nəvəsi (varisi) olmağımla bağlı sənəd təqdim etməli idim. Tələb olunanı verib, ən qısa müddətdə babamın sənəd

arxivini, hətta fotosunu əldə etdim. İndi bu yazı vasitəsi ilə şəxsən Mədət Quliyevin özünə, MTN-nin (indiki DTX-nın) arxiv işçilərinə, sənədləri hazırlayıb göndərən baş idarəyə və MTN Qazax rayon şöbəsinə, bu işə xüsusi həssaslıqla yanaşdığı üçün rəis müavini Fəxrəddin Babayevə dərin minnətdarlığımı və təşəkkürümü bildirirəm.

Əldə etdiyim sənədlərdən repressiya qurbanı olan babamla bağlı kifayət qədər yeni bilgilər öyrəndim. Məsələn babamın güllələnmədən əvvəl də həbs olunduğunu bilsəm də, bunun «əksinqilabi fəaliyyət» maddəsi ilə olduğunu və buna görə 3 il həbsdə olduğunu bilmirdim. (Biz bir il bildirdik). Və yaxud bəzi sənədlərə onun 1900 yox, 1897-ci il təvəllüdlə yazılması da bizim üçün yeni idi. Ən əsası isə yaşlı qohumlarımızın belə yadından çıxmış, 1 yaşında dünyasını dəyişmiş Çiçək adlı qızının sənəddə qeyd olunması hər kəsi həqiqətən heyrətə gətirdi. Onu da deyim ki, sənəddə qeyd edilən beş övladdan hal-hazırda yalnız biri, Tükəzban adlı digər qızı həyatdadır. Və elə bu işin ən təəssüfləndiyim tərəfi odur ki, bir az tez tərpənib, babam dünyasını dəyişməmiş üzünü görmədiyi (xatırlamadığı) atasının fotosunu ona göstərə bilmədim (Yuxarıda da qeyd etdiyim kimi barəsində yazdığım Carçıyev Musa babamın atasıdır).

Amma əldə etdiyim arxiv qovluğunda nəzərdən qaçan amillər də var. Məsələn, orada Carçıyev Musanın kənd təsərrüfatı ilə məşğul olduğu yazılsa da, gerçəkdə kənd təsərrüfatı ilə bərabər o, həm də doğma Qazax rayonunun Çaylı kəndinin Kənd Sovetində hansısa vəzifə ilə görüvli imiş. Həbsdə cəzasının belə ağır, güllələnmə olmasına səbəb də elə bu olub ki, sovet dövlətinin kiçik məmuru ola-ola üstündə Müsavatın vəsiqəsini gəzdirib, Müsavatçılıq ideyalarının təbliği ilə məşğul imiş. Həm də bunu tək

yox, arxiv sənədlərində adı keçən əmisi oğlanları Carçıyev Qurban Alı oğlu, Carçıyev Mustafa (Məşədi) Əsgər oğlu və digər əqidədaşları ilə bir yerdə edib.

Xırdə təfərrüatlara varmadan bir daha Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin rəhbərliyinə və bütün əməkdaşlarına təşəkkürümü bildirərək acizənə bir təklif də etmək istəyirəm. Bu qurum daha bir böyüklük göstərib bütün repressiya qurbanlarının fotoları ilə bir yerdə arxiv sənədlərini ya bir neçə cildlik kitab şəklində, ya da hansısa qəzetin saylarında hissə-hissə dərc edib ictimaiyyətə təqdim etsin. Və yaxud uyğun bir adda (məsələn, repressiya.az) veb sayt açıb bütün arxivi ora yükləmək olar ki, bu işlərin texniki tərəfində əlimdən gələn köməyi etməyə hazırım. Düzdür, minlərlə qurbanı olan bir ölkədə bu dediklərimi etmək o qədər də asan deyil. Amma nəzərə alsaq ki, cənab Mədət Quliyev “Əsir və İtkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası» kimi ağır bir quruma da rəhbərlik edir, o zaman əmin oluram ki, etdiyim təklifin də öhdəsindən asanlıqla gəlinəcək.

Arxivdəki araşdırmalarımda öz doğmalarımda barədə daha çox bilgilər əldə etdim. Əvvəldə də yazdığım kimi adını eşitdiyim “Əzrail” Firqəsinin iki qalın hissədən ibarət qovluğunu və qovluqda babamın sənədlərini və fotosunu görəndə keçirdiyim hissləri ifadə etmək çox çətindir. Demək, babam Musa Carçıyev də “Əzrail” Firqəsinin üzvü imiş və digər həbs olunan üzvlər kimi 1931-ci ilin Aprel ayında 3 il müddətinə islah əmək düşərgəsinə sürgün olunub.

Carçı Carçiyev

Musa Carçiyevin kiçik qardaşı Carçı Carçiyevin də sənədlərinin və fotosunun “Əzrail” Firqəsin qovluqları arasında olması da mənim üçün yeni idi. Həbs olunanda 27 yaşı olan Carçı Carçiyev barədə şahid ifadəsində deyilir: “Müsavətdir. Danışq qabiliyyəti yaxşı olduğu üçün ona təşkilatın təbliğatçısı və yeni üzvlərin cəlb edilməsi vəzifəsi verilmişdir. Bütün bunları mənə məni Müsavatçı bildiyi üçün deyirdi”.

Qeyd edim ki, qardaşı ilə eyni cəzaya məhkum edilən Carçı Carçiyev həbsdən sonra, 1941-ci ildə həkim olaraq müharibəyə çağırılıb və geri dönməyib. Bəzi ehtimallara görə Türkiyəyə keçib. Musa Carçiyev isə 38-ci ildə yenidən həbs edilib. Musanın 1938-ci il Fevral ayında tərtib olunmuş cinayət işindən əlavə oxuduqlarım: “40 yaşlı Musa Carçiyev qolçomaqdır. Keçmiş fikirli və “Əzrail” Firqəsinin üzvü olduğu üçün 1930-cu ildə (halbuki 1931-də) həbs olunub. Kolxozçular arasında sistemli şəkildə əksinqilabi təbliğat aparır”.

Kənd sovetindən verilən bir arayışda və dindirilən şahid ifadələrində 200 qoyunu, 15-20 mal-qarası, 1 atı olduğu və muzdur saxladığı yazılıb.

Şahid ifadələrindən Gizli Müsavatın üzvü olduğu bəlli olur. Qovluğunda “İttihad”ın üzvü olmağı ilə bağlı çıxarış da var.

Bir şeyi də qeyd edim ki, DTX arxiv sənədlərində

Musa ilə Carçının ən kiçik qardaşları doktor Vəzirin də adı dəfələrlə hallanır. Amma elə sənədlərdə də yazıldığı kimi bilinməyən səbəblərdən Vəzir həbs edilməyib. Ehtimalımız budur ki, artıq repressiya planları dolubmuş.

Carçiyev Qurban Alı oğlu

Musa Carçiyevdən bir gün sonra (14.02.1938) həbs edilən, onunla eyni tarixdə (16.02.1938) dindirilən və eyni tarixdə (15/16.03.1938) güllələnən Carçiyev Qurban Alı oğlu barədə arxiv sənədlərində yazılanlar:

“Keçmiş qolçomaq və “Əzrail” Firqəsinin üzvüdür. 3 il həbsdə olub”.

Barəsində verilmiş başqa bir arayışda isə yazılıb ki: Vaxtilə qolçomaq olub. 100 qoyunu, 15-20 baş mal-qarası olmaqla bərabər muzdur saxlayıb. Qohumları Musa Abbas oğlu Carçiyev və Carçı Abbas oğlu Carçiyev “Əzrail” Firqəsinin üzvü olduğu üçün 30-cu ildə həbs olunublar. Musa hal-hazırda da siyasi məhbusdur.

Təvəllüdü 1876 göstərilən dindirilmə protokolunda ailə tərkibi aşağıdakı kimi göstərilib: Yoldaşı Anaxanım Məmmədli qızı 60 yaş, oğlu İkrəm 17 yaş, qızı Sarab 16 yaş. (Amma doğmalarımdan öyrəndiyim qədər, sənəddə adı keçən bu övladlarından başqa Xeyransa və Ruqiyyə adlı iki qızı və İkinci dünya müharibəsində həlak olmuş Məhərrəm adlı oğlu olub).

Carçiyev Qurban da 01.03.1938-ci ildə əks-inqilabi fəaliyyətdə təqsirli bilinərək, Xalq Daxili İşlər Komissarlığı (NKVD) Üçlüyünün İclasının qərarına əsasən güllələnməyə məhkum edilmişdir. Hökm dindirilməsindən tam bir ay sonra, 1938-ci il martın 15-dən 16-na keçən gecə icra edilmişdir.

Qurban Carçıyev 1953-cü ildə Stalinin ölümündən sonra bəraət almışdır.

Carçıyev Mustafa Məşədi Əsgər oğlu

Ən ağır cəzaya, güllələnməyə məhkum edilən başqa bir Carçılı da Mustafa Məşədi Əsgər oğludur. Onun sənədlərini (daha dəqiq desək, bəraət qərarını) Siyasi Repressiya Qurbanları Assosiasiyasının arxivindən əldə etdim. Oradan oxuduqlarımı olduğu kimi yazıram:

1880-ci ildə Qazax rayonunun Çaylı kəndində anadan olmuş, azərbaycanlı, SSRİ vətəndaşı, “Stalin” adına kolxozda kolxozçu işləmiş Carçıyev Mustafa Əsgər oğlu Azərb. SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığının Qazax rayon şöbəsi tərəfindən 11.02.38-ci ildə həbs edilmişdir.

Həbs olunanda ailə tərkibi aşağıdakılardan ibarət olmuşdur: Həyat yoldaşı Dərya Niftalı qızı 43 yaşında, oğlanları Həsən 14 yaşında, Nurəddin 10 yaşında, Fəxrəddin 7 yaşında, Bədrəddin 6 aylıq, qızı Dəniz 5 yaşında.

Carçıyev Mustafa Əsgər oğlu kolxoz quruluşu və sovet dövləti əleyhinə təbliğat apardığına görə Azərb. SSR XDİK üçlüyünün 1 mart 1938-ci il tarixli qərarı ilə güllələnmiş və əmlakı müsadirə edilmişdir. Hökm 1938-ci il martın 15-dən 16-na keçən gecə yerinə yetirilmişdir.

Azərb. SSR Ali Məhkəməsinin cinayət işləri üzrə məhkəmə kollegiyası 14 Avqust 1963-cü ildə Carçıyev Mustafa Məşədi Əsgər oğlunun işinə yenidən baxmış və onun haqqında olan Azərb. SSR XDİK üçlüyünün 01.03.38-ci il tarixli qərarını ləğv etmiş, istinad edilmiş ittiham sübuta yetirilmədiyi üçün işin icraatına xitam vermişdir. Göstərilən iş üzrə Carçıyev M.Ə. bəraət qazanmışdır.

DTX sənədlərində Carçıyev Hüseyn Abbas oğlunun və başqalarının da adı keçir. Repressiya qurbanı olmuş böyüklərinə görə Carçılı nəslə sovetlər dönəmində daim təzyiq və təqiblərə məruz qalıb. Ataları repressiya qurbanı olub deyə övladları təhsildə, işdə və həyatın digər sahələrində daim əngəllərlə qarşılaşıblar.

Hətta İkinci Dünya Müharibəsində almanlara əsir düşən, amma legionerlərə qoşulmayıb geri dönmən Əli Carçıyev Stalinin göstərişi ilə Sibirə sürgün olunub. Əli Carçıyev Fransanın Milli qəhrəmanı Əhmədiyyə Cəbrayılovun yaxın silahdaşı olub. Faktlar təsdiq edir ki, əslində Əhmədiyyə Cəbrayılova verilən orden və mükafatlar Əli Carçıyevə də düşürmüş. Amma həmin vaxt o artıq sürgündə imiş.

Bütün bunlara rəğmən, tarixi XVIII əsrin əvvəllərinə gedib çıxan bu nəsil²² sınımr. Əksinə bütün çətinliklərə sinə gərəkək nailiyyətlər də əldə edirlər.

Böyük Vətən müharibəsi iştirakçısı Murtuz Carçıyev bir çox orden və medalla təltif olunur və əmək fəaliyyətinə görə “Sosialist Əməyi Qəhrəmanı” adına layiq görülür.

Bir çox fəxri fərmanlara layiq görülmüş hüquqşünas Davud Carçıyev 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə “Əməkdar hüquqşünas” adını alıb. 1999-cu ildə isə “Hüquq doktoru” fəxri adına layiq görülmüşdür.

Səriştəli polis fəaliyyətini 1991-ci ildən etibarən DİN-in Qarabağda apardığı geniş əməliyyatlarda davam etdirən İlqar Carçıyev Polis Podpolkovniki rütbəsinə qədər yüksəlmişdir.

Amma uğura aparan bu yollar Carçılıları aldatmayıb.

²² Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri (*Borçalı və Qazax*). Bakı: Pedaqogika, 2001. Səh 72

1988-ci ildə Xalq Hərəkatı başlayanda hərəkata qoşulublar. Cavanşir bəy Carçı nəinki Qazaxda, bütövlükdə qərb zonasında AXC-nin aparıcı üzvü, 1992-ci ilin əvvəlindən isə Qazax Rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı olub. Çox təəssüf ki, Cavanşir bəy Carçı da müəmmalı və faciəli şəkildə dünyasını dəyişib.

Molla İbrahim Xəlil Kərbəlayi oğlu

Molla İbrahim Xəlil Kərbəlayi oğlu Çaylı məscidinin axundu olub. Elə axund olmağı səbəbi ilə də Çaylı kəndinin ilk repressiya qurbanlarından birinə çevirilib. Təəssüflə qeyd etməliyəm ki, arxivlərdə onun barədə məlumat əldə edə bilmədim. Amma “Siyasi Repressiya Qurbanları Assosiasiyası”nın arxivində ona verilmiş bəraət sənədini tapa bildim. Sənəddə yazılanları olduğu kimi təqdim edirəm:

1851-ci ildə Qazax rayonunun Çaylı kəndində anadan olmuş, həmin kənddə yaşamış və əkinçiliklə məşğul olmuş, qolçomaq kimi səsdən məhrum edilmiş, ailə tərkibi: arvadı 70 yaşlı Zeynəbdən, oğlu 12 yaşlı Abdülhüseyndən ibarət olan Molla İbrahim Xəlil Kərbəlayi oğlu, Azərb. SSR XDİK Gəncə dairəsi üzərə fəvqəladə üçlüyünün 19 mart 1931-ci il tarixli qərarı ilə bandaya kömək göstərməkdə və əksinqilabi təbliğat aparmaqda təqsirli bilinib, ailəsi ilə birlikdə 3 il müddətinə Qazaxıstana sürgün olunmuşdur.

Həmin işə Azərbaycan Respublikası prokurorluğunda yenidən baxılmışdır. Molla İbrahim Xəlil Kərbəlayi oğlu, arvadı Zeynəb və oğlu Abdülhüseyn siyasi motivdə qanunsuz sürgün olunduqlarından “siyasi repressiya qurbanlarına bəraət verilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 15.03.1996-cı il tarixli qanununun 1,2,5 maddə rəhbər tutaraq onlara prokurorluğun 27.03.97-ci il tarixli rəyi ilə bəraət verilmişdir. Bununla da Molla İbrahim Xəlil Kərbəlayi oğlu, arvadı Zeynəb və oğlu Abdülhüseyn təmizə çıxarılmışlar.

Hacı Kərim Məşədi Həsən oğlu Məmmədov

DTX arxivində cəmi bir neçə səhifədən ibarət olan, sadə qovluqlardan biri də uzaq qohumum Hacı Kərim Məşədi Həsən oğlu Məmmədova aiddir.

1937-ci ilin 12 Avqust tarixində (həbsi günü) ona açılmış cinayət işindəki çıxarışlardan birində yazılıb:

“35 yaşlı Hacı Kərim Məmmədov qolçomaqdır. “Əzrail” Firqəsinin üzvü olaraq, əksinqilabçılıqla məşğul olduğu üçün 1930-cu ildən 1933-cü ilə kimi islah əmək düşərgəsində həbsdə olub. Düşərgədən qayıtdıqdan sonra da, əksinqilabçı elementlərlə əlaqə qurub və sistemli şəkildə antisovet təbliğatı aparır”.

Verilən başqa bir arayışda da yenə: “keçmiş qolçomaq olduğu, 1929-cu ildən 1934-cü ilə kimi səsdən məhrum olduğu və sözləri ilə həmişə hökumət əleyhinə getdiyi üçün sürgün olunduğu” yazılıb.

Həbsindən cəmi üç gün sonra, 15 Avqust 1937-ci ildə keçirilən ilk və yeganə dindirilmə protokolunda Hacı Kərim Məmmədovun 1902-ci ildə Qazax rayonunun Çaylı kəndində anadan olduğu və orada yaşadığı yazılıb. Ailə tərkibi aşağıdakı kimi göstərilib:

“Yoldaşı Naziyetər 1907, oğlu Nəsim 1927, qızları Xanım 1929, Başxanım 1930, Asudə 1932, Məzəndə 1934 təvəllüd”.

NKVD üçlüyünün 23 Avqust 1937-ci il qərarı ilə Hacı Kərim Məşədi Həsən oğlu Məmmədov cəzasını islah əmək düşərgəsində çəkməklə 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilib. Həbs müddətində dünyasını dəyişib.

1989-cu ildə bəraət alıb.

Qaçaq Abduləli

Mehdixan Vəkilov qardaşı Səməd Vurğuna həsr etdiyi “Ömür dedikləri bir karvan yolu” kitabında yazır:

“... Baş verən hadisədən özümüzü itirmişdik. Furqonun hər iki tərəfini əlisilahlı, bıçlı və heybətli adamlar kəsmişdilər. Bir yekəpər kişi mənim əlimdəki silahı görən kimi, cəld hərəkətlə tüfəngi dartıb əlimdən aldı. Elə bu vaxt tərənin arxasından hündür, nazik bədənli bir nəfər silahlı adam çıxdı və bizə yaxınlaşdı. Deyəsən, qaçaqların başçısı idi. O, mənim və Səmədin üzünə diqqətlə baxdı və mənə müraciətlə: - A bala, sən Aşa(Aişə) xalanın oğlusanmı? – deyə soruşdu. Mən bir qədər ürəkləndim və dedim ki, bəli, Aşa xala mənim nənəmdir, Usub(Yusif) ağanın oğluyam, bu balaca da qardaşımdır. Elə bu məqamda mənim silahımı alan yekəpər kişi: - Bu beləş-eləş oğlunun tüfəngi də var, - dedi və xatakar görkəm aldı. Məni mehriban dindirən adam yekəpərə bərk acıqlandı:-Əyə! Yekə kişisən, ağızını təmiz saxla, uşağın tüfəngini özünə qaytar, qəlbini sındırma, cavan oğlandır, silahı veriblər, o da gəzdirir.

Hamımız heyrət içində idik, bu necə olan iş idi? Bizi salamat buraxırdılar!

Qaçaqqların başçısı Səmədi yanına çağırırdı və əlini onun çiyninə qoydu: - Bir şey çalsana, qulaq asaql! – dedi.

Səməd “Yanıq Kərəmi” çaldı, çox maraqla dinlədilər. Artıq günəş dağların dalından çıxmaqda idi, ətraf işıqlanırdı. Həmin nazikbədən oğlan-çuxın gedin, sizə yaxşı yol dedi. Yola düşdük, uzun müddət bir kəlmə də olsun danışmadıq.

Sonralar əhvalatı nənəmizə danışanda məlum oldu ki, həmin adam qaçaq Abduləli imiş. Abduləli dülgər işlərkən

nənəmiz ona bir yaxşılıq edibmiş və Abduləli də o vaxtlar məni nənəmin yanında görübmiş”.

Mehdixan Vəkilovun dediyi Qaçaq Abduləli əslən cənubi Azərbaycandan olan, Çaylı kənd sakini Tat oğlu Abduləlidir. (Çaylıya Cənubi Azərbaycandan köçüb gələnlərə ənənəvi olaraq “Tat” deyirlər). Dülgərliklə məşğul olan Abduləli öz mərdliyi, qorxmazlığı ilə nəinki Çaylıda, bütün qərb zonasında, hətta Türkiyədə ad-san çıxarıb. Onun barədə daha çox yazılı mənbələrdən məlumat öyrənə bildim. Etnoqraf İsmayıl Umudlu “Dilbazilər” əsərində (səh 21) yazır :

“... Xanlıqların adının dəyişdirilib Musaköy qoyulması da bu illərə təsadüf edir. Qazaxda hərbi komissar işləyən Qazan tatarı – bolşevik Musa Tariverdiyevin, bir məlumata görə 1924-cü ildə Cəfərli kəndi səmtdə Çaylı kənd sakini qaçaq Tat oğlu Abduləli tərəfindən vurulmasından sonra o vaxtın yerli kommunistləri Xanlıqların adının dəyişdirilib “Musaköy” adalandırılması təkliflə çıxış etmişdilər və bu təklif, əlbəttə, qəbul olunmuşdu...”.

İsmayıl Umudlu bu dəfə “Şıxlinskilər” əsərində yazır:

“...1924-cü ilin payızında antisovet qaçaq Abduləli Cavad oğlunun “bandasının” ləğvi Qazax qəzasında hələ də mövqeyi zəif olan sovet hakimiyyətinin ciddi uğurlarından sayıla bilərdi.

... Əslən Güney Azərbaycandan olan Abduləli Cavad oğluya Çaylıda el arasında “Tat Abduləli” də deyilirdi. Əli qızıl bu adamın 1920-ci ildə sovet hakimiyyəti qurularkən niyə qaçaq düşdüyünün səbəbini bilmirik. Bildiyimiz odur ki, Abduləli Cavad oğlu və Xanlıqlar kəndindən Əbdürrəhim ağa Dilbazovun oğlu Dilbaz birlikdə qaçaq dolaşmış və 1920-ci ilin sonlarında Karsa keçmişdilər. Abduləli

orada varlı bir qadının pulu ilə öz inşaat işini qurmuş və bu qadınla rəsmən evlənmişdi. Bir gün Abduləli Dilbazı nəyisə gətirmək üçün evə göndərir, Dilbaz gəlib qadını evdə oynaşı (yerli məmur) ilə tutur, revolverini çıxarıb onu da, onun bayırda keşiyini çəkəni də vurur və qaçaraq gəlib Abduləliyə məsələni danışır. Onlar elə o dəqiqə şələ-külələ-rini yığışdırıb, ləngimədən Karsı tərək edərək sınırı bu tərəfə keçirlər...

1923-cü ilin mayında yenidən gəlib Qazağa çıxmış, yarım-leqal şəraitdə yaşamağa başlamışdılar. Qazax qəza İK onların üzə çıxmasına əngəl törədilməməsi, repressiyalara məruz qoyulmaması barədə qərar çıxarmışdı. Fəqət tutulacaqlarından ehtiyat edərək qaçaq gəzib dolaşırdılar. Qazax Qəza Firqə Komitəsinin 1924-cü il 15 yanvar plenumunda səsəndirilən məlumata görə, bu bandaya qonşu Godlu kəndindən Vaniçka, Hambo, Donqar Kazar Aboyan, eləcə də Söyün ağa Sübhanverdixanov, Abduləli Cavad oğlu, Dilbaz Dilbazov və 2 Borçalı sakini daxildir. Borçalıdan olan İsgəndər ağa Astan ağa oğlu Qasimov və bir gürcü zabit idi. Bu dəstə Borçalı və Qazax qəzaları ərazisində malqara oğurluğu ilə məşğuldur – Məhi İsmayıl oğlunun 2 atını oğurlayıblar, kişi atını geri almaqdan ötrü onlara 200 manat pul sayıb və s.

Hakimiyyəti ən çox qorxudan belə bir məxfi məlumatdır ki, bu dəstənin başında olanlar Lori-Pənbək, Şamxor, Qazax və Borçalı qaçaqlarının hərəkətlərini birləşdirmək, əlaqələndirmək istəyirlər. Onlarla üz-üzə gəlmək çətin məsələlərdir, çünki tez-tez yerlərini dəyişdirirlər, deyə Qəza İK sədri Abdal Usubov 18 iyul 1924-cü ildə XDİK-ə təcili məlumat verirdi.

XDİK qəza şöbəsinin rəisi İsmayıl Zeynalov və Qazax

“informpunkt”un müvəkkili Fərhad Babayev mərkəzdən Bağirovun göstərişi ilə mayın 17-də Fərəhli dərəsində onlarla görüşüb danışıq aparmışdılar. Söyün ağa Sübhanverdixanov şərt qoyub ki, “Abduləli Cavad oğlu da amnistiyaya salınsın, o halda üzə çıxaram, yoxsa Batum ilə Bakının arasında sizə rahatlıq verməyəcəyəm”.

Söyün ağa onlara onu da deyib ki, “mənə icazə verin Dilicanda bir erməni kəndində yaşayım, ya da dörd at verin çıxıb bu ölkədən gedim”. Bu ərəfədə - martın 4-də Carxeçli erməni qaçaq Bala Sərkis Söyün ağanın Hüseynbəylidə yaşayan arvadına nəsə məxfi bir xəbər gətirib, bu gəlişdən sonra arvadı açıq duyulan nəsə bir hazırlıq içindədir (deyəsən nəsə bu ər-arvadin bir gizli planları var, sovet orqanları vəziyyəti nəzarətdə, qadını isə gizli müşahidə altında saxlayırlar.

Qazax qəzasının rəsmi şəxslərinin nəzərində qaçaqların Godlu qrupu “özlərini müdafiə edənlərdir”, yəni hökumətə qarşı aksiyalara baş vurmurlar. İkinci qrup – Abduləli və ətrafındakılar isə çoxlu qan axıtmaq istəyirlər. Abduləli Türkiyədə olanda onun burada olan ikinci arvadı bir fərəhliyə ərə gedib, indi Abduləli o kişini öldürmək istəyir, Söyün ağa qoymur. Qazax rəhbərliyində olan məlumata görə, Godlu qrupunun arasında türklər də hesaba alınmaqla ümumilikdə 14 nəfərdirlər və sovet hakimiyyətinin qəddar düşmənləridir. Qarışıq milli tərkibli bu qaçaqların cəmi sayının 40 nəfərə yaxın olduğu deyilirdi.

İsmayıl Zeynalov Fərəhli dərəsindəki görüşdən sonra məsələni bu şəkildə qoyurdu ki, onlarla danışıqlar mənasızdır, bu qrup açıq şəkildə təqib olunmalı və məhv edilməlidir. Zeynalov haqlı çıxmışdı, bu danışıqlardan az keçmiş Abduləli Cavad oğlu əskiparalı Qəhrəman Cəfər oğlunu

öldürdü, “Söyün ağanın bundan xəbəri olmur, yoxsa qoyamazmış” - Abdal Usubov belə yazır.

ÇK – nın vədinə inanıb leqal vəziyyətə keçən, və qəfildən tutulub Bakıya göndərilən Dilbaz Dilbazovun taleyi qaranlığa bürünəndə (Dilbaz ağa Dilbazov 1923-cü ildə AzÇK Kollegiyasının qərarı ilə Bayıl həbsxanasında güllələnmişdir, onun adı həmin ildə güllələnmiş siyasi dustaqların bizim günlərdə nəşr edilmiş siyahısında yer alır), Abduləli qəti şəkildə yenidən qeyri-leqal vəziyyətə keçmişdi. Onun ləğvi ÇK-nın qarşısında duran mühüm vəzifələrdən idi.

Zaqafqaziya ÇK-da bu sözügedən bandanın ləğvi məsələsinə dair 4 iyun 1924-cü il tarixdə müşavirə keçirilir. Zaq.ÇK sədrinin müavini Qaberkorn bu barədə Qazax Qəza İK sədrinə məlumat verərək Tiflisdən Qazağa xüsusi emissar göndərildiyini bildirirdi. Kəşfiyyat məlumatlarına istinadən deyilirdi ki, bandanın sayı ümumilikdə 18 nəfərdir, 2 qrupa bölünmüşlər. 1-ci qrupa 6-7 adam var, Söyün ağa və Gogkənd sakinləridir. Qalanları başda Abduləli olmaqla daim yerlərini dəyişdirirlər.

Bu qaçaqlardan biri də Daş Salahlı Məmməd koxanın oğlu, sabiq zabit Həmid Mahmudov idi. Qazax qəza İK-dən iyunun 11-də ÇK-nın yerli şöbəsinə tövsiyə edilirdi ki, ona üzə çıxmaq təklif edilsin, əks təqdirdə həbsi və ya ləğvi barədə tədbir görülsün. Onun atası Məmməd koxanın - 17 il kənd starşinası işləmiş və qaçaqlarla rəftarda böyük təcürbəsi olan bir adamın bu sözügedən banda ilə bağlı məsələnin dincliklə çözülməsi üçün təklifləri olur, hətta bu təkliflər qəza fırqə komitəsində ciddi şəkildə müzakirə edilir. Zaq.ÇK-dan gələn adam İrəvana, oradan Godlu kəndinə Söyün ağa Sübhanverdixanovla danışıqlara gəlir. Onların

bir çoxu razılaşıb üzə çıxır, çıxmayanlar da olur. Onlardan biri Abduləli idi və Abduləlinin məsələsi 1924-cü ilin sonlarında həllini tapmışdı...”.

Qaçaq Abduləlinin ölüm tarixçəsi bütün Çaylı əhlinə yaxşı bəllidir. 1924-cü ildə qaçaq Abduləli öz dəstəsini başına yığıb, indi Ermənistan ərazisi sayılan, Çaylının yaylaq yeri olan Daşburun adlı yerdə sazlı-sözlü məclis təşkil edibmiş. Keçiriləcək bu məclisdən hökumət adamları xəbər tutublar. Pusqu qurulub və məclisin qızğın vaxtında qaçaqlara silahlı hücum olunub. Qaçaq Abduləli həmin atışmada həlak olur. Bu atışma zamanı Abduləlinin qohumu, kitabın əvvəlində adını yazdığım zurnaçı Fərhadın babası Abbas Saniyev də həlak olub.

Aşıq Cəfər

Daşburunda kommunistlərin qaçaq Abduləlinin dəstəsi ilə atışması zamanı həlak olanlardan biri də Çaylı kəndinin yetirməsi aşıq Cəfər olub.

Aşıq Cəfər ustad Ələsgərin şeyirdinin, aşıq Əsədin şeyirdi olub. Çox gənc olmağına baxmayaraq azman səsə malik bir aşıq imiş. Əslində Cəfər qaçaq Abduləlinin dəstəsinin üzvü olmayıb. Sadəcə olaraq həmin gün qaçaqlar üçün çalıb-oxuyurmuş. Pusquya düşmüş qaçaqlarla atışma zamanı onu da vurublar. Və o zaman cəmi 24 yaşı olduğu deyilən aşıq Cəfər subaykən dünyasını dəyişib.

Onun adını 1925-ci ildə dünyaya gəlmiş qardaşı oğluna qoyublar. Qardaşı oğlu Cəfər Eyvazov da əmisinin yolunu gedərək Çaylının, Qazağın sevilən aşıqlarından olub.

Məşədiyev Cəfər Məşədi Məhəmmədəli oğlu

Aşıq Cəfər barədə yazdıqlarımı mənə Dədə Ədalətin yadigarı, həmkəndçimiz aşıq Məhəmmədəli Məşədiyev söyləyib.

Aşıq Məhəmmədəlinin atası Qulu Məşədiyev Qazağın sevilən şairlərindəndir. Sovet repressiyası bu ailədən də yan keçməyib. Şair Qulu Məşədiyevin atası (aşiq Məhəmmədəlinin babası) Cəfər Məşədi Məhəmmədəli oğlu Məşədiyev kəndimizin repressiya qurbanlarındanır.

1890-cı ildə Qazax qəzasının Çaylı kəndində anadan olmuş Cəfər Məşədiyev 30-cu illərdə qolçomaq olaraq Orta Asiya ölkələrinə sürgün edilib. Sürgündən sağ-salamat qayıdıb və 1977-ci ildə doğma Çaylıda dünyasını dəyişib.

Rəhimov Rəhim Kərim oğlu

Repressiya araşdırmalarımda “Siyasi Repressiya Qurbanları Assosiasiyası”nın üzvü olmağımın böyük köməyi olub. Bu assosiasiyanın adını ilk dəfə kəndimizdə, repressiya qurbanı Rəhim Rəhimovun oğlu Tofiq Rəhimovdan eşitdim. Tofiq Rəhimov bu təşkilatı “Qeyrət” partiyasının keçmiş sədri, rəhmətlik Əşrəf Mehdiyevin yaratdığını və repressiya qurbanları üçün çox böyük işlər gördüyünü demişdi. Hal-hazırda assosiasiyaya Böyük Öndər Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin nəvəsi Rəis Rəsulzadə başçılıq edir.

Rəhimov Rəhim Kərim oğlu-1890-cı ildə Qazax

qəzasının Çaylı kəndində anadan olub. Qazax Seminariyasında təhsil alıb. Sarı Şəmistan kimi, Nuru oğlu Məmməd kimi Rəhim Rəhimov da kommunistmə inananlardan

olub və 1917-ci ildə Hümmət təşkilatının, 1920-ci ildən isə Kommunist partiyasının üzvü olub. Gəncədə şəhər üzrə icraiyyə komitəsinin sədri, Tovuzda və Şəmkirdə partiya işlərində və başqa fərqli vəzifələrdə çalışan Rəhim Rəhimov Qazax rayon partiya komitəsinin katibi vəzifəsinə təyin edilmişdir.

Üzərinə götürdüyü bütün işlərə hər zaman məsuliyyətlə və ciddi yanaşan Rəhim Rəhimov da 1938-ci ildə repressiyaya məruz qalıb. Sənədlərdə də 1920-ci ildən 38-ci ilə kimi Kommunist partiyasının üzvü olduğu yazılan Rəhi-

movun ailə tərkibi aşağıdakı kimi göstərilib:

“Yoldaşı Səkinə 35, oğlu Tofiq 2, qızı Raziyyə 15, qızı Firuzə 13, Zərqələm 8, Səmərqənd 6 yaş”.

8 iyul 1938-ci ildə Rəhim Rəhimov 3 il müddətinə həbs edilib, 1944-cü ilə qədər həbsdə qalmışdır. 1955-ci ildə bəraət alıb.

Qeyd edim ki, Rəhim Rəhimov sağ-salamat həbsdən geri dönüb. 1973-cü ilin may ayında dünyasını dəyişib, Çaylı kənd qəbiristanlığında dəfn olunub.

Hər zaman yenilik tərəfdarı olduğu deyilən Rəhim Rəhimovun ömrünün son günlərinə kimi, Çaylıda şərait olduğu halda, tramvay xətlərinin olmadığından təəssüf hissi keçirdiyi deyilir. Qeyd edim ki, Rəhim Rəhimovun cinayət işi olan qovluqda başqa bir neçə nəfər Qazaxlımın da işi var idi. Oxucuların marağına səbəb olacağını düşünürək, onların da fotosunu və barələrindəki qısa məlumatları paylaşırım:

Bəhərzalov Səyad Kərim oğlu- 1889-cu ildə Qazağın

Salahlı kəndində anadan olduğu, amma Qazax şəhərində yaşadığı yazılan Səyad Bəhərzalovun ailə tərkibi aşağıdakı kimi göstərilir: “Yoldaşı Ayqanuş 38 yaş, oğlu Yakov 14 yaş, oğlu Tofiq 8 yaş, qızı Tamara 11 yaş”.

Rayon torpaq şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışan Bəhərzalov kolxozlara öz adamlarını təyin etməkdə və yeyintiye yol verməkdə günahlandırılaraq, 30 iyul 1937-ci ildə 5 il müddətinə həbs edilib.

Hüseynov Heydər Həsən oğlu - 1898-ci ildə Ağköynək

kəndində anadan olduğu, müəllim olduğu yazılan Heydər Hüseynovun ailə tərkibi aşağıdakı kimi göstərilir: "Yoldaşı Anaxanım 33 yaş, oğlu Kazım 13 yaş, oğlu Vaqif 4 yaş, qızı

Səyalı 11 yaş, oğlu Zahid 9 yaş, oğlu Nazim 6 yaş".

"Xalq düşməni" olduğundan partiyadan çıxarılan Hüseynov 3 iyul 1938-ci ildə 3 il müddətinə həbs edilib. 11.10.1940-cı ildə həbsdə dünyasını dəyişib.

Pənahov Bəkir Səfər oğlu - 1902-ci ildə Musaköy (Xanlıqlar) kəndində anadan olduğu, amma Bakıda yaşadığı yazılan Bəkir Pənahovun ailə tərkibi aşağıdakı kimi göstərilir: "Yoldaşı Xanım

24, oğlu Zakir 7, qızı Sənəm 3 yaşında və anası Teybə".

Bəkir Pənahovun da qovluğundakı çıxarışlardan birində, vətən xaini olduğu üçün partiyadan çıxarıldığı yazılıb. Pənahov 4 iyul 1938-ci ildə 3 il müddətinə həbs edilib.

Bayram Tatoğlu - 1882-ci ildə Dağ Kəsəmən kəndində anadan olduğu, çilingər olduğu yazılan Tatoğlu Bayramın ailə tərkibi aşağıdakı kimi göstərilir: "Yoldaşı Minəvvər 30, oğlu Süleyman 12, oğlu Tarix 6, oğlu İsmayıl 5 yaş".

Yazılanlara görə Dağ Kəsəmən kəndi Stalin kolxozunun

keçmiş sədri olan Bayram Tatoğlu xalq düşməni olmaqda təqsirli bilinərək, XDİK tərəfindən ifşa edilib və partiya sıralarından çıxarılıb. Antisovet fəaliyyətində təqsirli bilinən Bayram Tatoğlu 8 iyul 1938-ci ildə həbs edilərək İslah Əmək Düşərgəsinə göndərilib. 9 fevral 1940-cı ildə dünyasını dəyişib.

Mustafayev Məmməd Səməd oğlu - 1899-cü ildə Salahlı kəndində anadan olduğu, Qazax şəhərində yaşadığı yazılan Məmməd Mustafayevin ailə tərkibi aşağıdakı kimi göstərilir: "Yoldaşı Minarə 28, qızı Ofeliya 5, qızı Tamella 3, qızı Cəvahir 2, qohumu Şükufə 14 yaş".

Mustafayev 20 noyabr 1937-ci ildə 3 il müddətinə həbs edilib, İslah Əmək Düşərgəsinə göndərilib.

Vəliyev Kazım Vəli oğlu - 1896-cı ildə Qarapapaq kəndində anadan olduğu yazılan Kazım Vəliyevin ailə tərkibi aşağıdakı kimi göstərilir: "Yoldaşı Çdar? 35, qızı Dilşad 9, oğlu İsmayıl

22, qızı Gülrux 21 yaş”.

Ağstafa qəsəbə sovetinin sabiq sədri olduğu, xalq düşməni olaraq işə olunduğu və bu səbəbdən partiyadan xaric edildiyi yazılan Kazım Vəliyev 20 noyabr 1937-ci ildə 3 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilərək, İslah Əmək düşərgəsinə göndərilib.

Səttərov Həsən Əli oğlu- 1897-ci ildə Bakının Qala kəndində anadan olduğu, Qazaxda işlədiyi yazılan Həsən Səttərovun ailə tərkibi “yoldaşı Mariya” olaraq keçir.

Səttərov 20 noyabr 1937-ci ildə 3 il müddətinə həbs edilib.

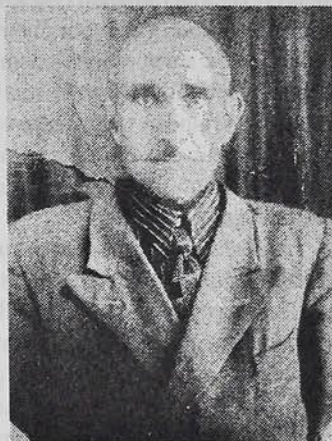
Xəlilov Musa Allahverdi oğlu - 1887-ci ildə Dağ Kəsəmən kəndində anadan olduğu yazılan Musa Xəlilovun ailə tərkibi aşağıdakı kimi göstərilir: “Yoldaşı Mələk 40, qızı Mələykə 23, qızı Tamara 9, oğlu Fərzi 19, oğlu Fəhmin

1, qızı Cəmilə 15, Klara 13 yaş”.

Xəlilov 11 may 1938-ci ildə 3 il müddətinə həbs edilib.

Qapaqov Misir Allahyar oğlu

Kəndimizin repressiya qurbanlarından biri də, Qapaqov Misir Allahyar oğludur. Misir Qapaqov 1906-cı ildə Qazax qəzasının Çaylı kəndində anadan olub. 1928-29-cu illərdə Çaylıda sovet sədri işləyən M.Qapaqov 1929-cu ildən 31-ci ilə kimi Şura Firqə Sovet məktəbində oxuyub. Məktəbi qurtardıqdan sonra Qarabağ əyaləti Şuşa partiya məktəbində təbliğat şöbə müdiri vəzifəsində çalışıb və SSR tarixindən dərs deyib.

Misir Qapaqov 1932-36-cı illərdə Bakıda Azərbaycan Ali Komitəsinin Kənd Təsərrüfatı məktəbinin üç illik partiya məktəbini bitirib və 1936-38-ci illərdə Şuşa, Ağdaş, Salyan rayonlarında məsul partiya vəzifəsində çalışıb, pedaqoji məktəbdə SSR tarixindən dərs deyib.

Tərcümeyi-halından göründüyü kimi Qapaqov Misir Allahyar oğlu əslində sovet kadri olub. Amma əvvəlki yazılarımda da qeyd etdiyim kimi Stalin repressiyasının məqsədi kimliyindən, millətindən, təhsilindən asılı olmayaraq düşünüən başların kəsilməsi idi. Ziyalıların məhvinə hesablanmış bu repressiyalar Misir Qapaqovdan da yan keçmir. 1938-ci ildə onu da əmlakını müsadirə edərək həbs edirlər. Səkkiz il müddətinə azadlıqdan məhrum edilən pedaqoq Arxangelski vilayətinə sürgün olunub. Səhhəti ilə əlaqəli olaraq 1943-cü ildə vaxtından əvvəl azad olunub. 1955-ci ildə isə bəraət alıb.

Həbsdən qayıtdıqdan sonra ömrünün sonuna kimi Çaylı kənd orta məktəbində rus dili müəllimi işləyib. 1970-ci il iyulun 4-də dünyasını dəyişib.

Sibir Alı

Çaylının daha bir repressiya qurbanı el arasında Kalvəsgərlər (Kərbəlayi Əsgərlər) adlanan Əsgərovlar nəslinin nümayəndəsi Alı Əsgərovdur. Bəzələrində yazdığım digər repressiya qurbanlarından fərqli olaraq Alı Əsgərov sovet repressiyasının yox, çar rusiyası repressiyasının qurbanıdır. Belə ki, XIX əsrin son illərində kənddə öldürülmüş iki nəfərin ölüm işi yalandan onun üstünə atılır. Və təxminən 1892-93-cü illərdə onu həbs edib Saxalinə, Kuril adalarına sürgün edirlər. Həmin vaxt çox gənc və nişanlı olan Alı ilə bərabər sərkərləri İmanalı oğlu İsgəndər də sürgünə gedir.

Ağstafadan (Poyludan) qatarla onları yola salanda Alının atası xahiş edib ki, oğlumla görüşüm. Amma onu itələyərək görüşə imkan vermirlər. Bunu görə oğlu Alı elə əli qandallı şəkildə nəzarətçilərə müqavimət göstərib. Bunu bilən çar məmurları "Sibir Alı" ləqəbi alacaq Alı Əsgərovun cəzasını daha da artıraraq ömürlük sürgün edirlər. Sibir Alı uzun illər sürgündə fəhləliklə məşğul olub.

Təxminən 5-6 ildən sonra onun olduğu məkana başqa Azərbaycanlı dustaqlar da gəlib. Bu dustaqların içində faciəli ailə həyatı yaşamış Fatimə adlı bir qadın da olub. Bir müddət sonra Alı həmin Fatimə ilə evlənib və dörd övladları olub.

Nəhayət 1904-1905-cı illərdə Rus-Yapon müharibəsi başlayanda qərar çıxır ki, sürgündə olanlar öz yerlərinə qayıdabilirlər. Alı, dörd uşağı və onunla birgə sürgünə getmiş İmanalı oğlu İsgəndər vətənə dönməyi qərara alırlar. Amma həmin vaxt Fatimə xanım dünyasını dəyişibmiş. Altı aydan çox çəkən bu yolçuluq o qədər çətin olub ki, hətta Alı xəstələnmiş bir övladını yolda qoyub gəlmək istəyirmiş ki, heç olmasa üçünü salamat apara bilim. Amma dostu İsgəndər imkan vermir ki, ya çətin də olsa o uşağı da aparacağıq, ya da heç birimiz getməyib hamımız burda öləcəyik. Doğrudan da özü həmin uşağı bağrına basıb gətirib.

Çox çətinliklə də olsa hamısı sağ-salam kəndə gəlib çıxıb biliblər. Əsgərov Alı Çaylıda "Sibir Alı" ləqəbi ilə 20 il yaşayır. 1926-cı ildə xəstələnərək Çaylının yaylaq yeri olan Dilican dərəsində dünyasını dəyişib və elə orada dəfn olunub. Mənfur qonşularla müharibə başlayana qədər doğmaları onun qəbirini ziyarət edirlərmiş. Amma təəssüf ki, bir çox gözəl və tarixi məkanlarımız kimi Dilican dərəsi də bu gün Ermənistan ərazisi hesab edilir.

Məqalələr

“Türk dünyasının Şekspiri” və onun mürşidi

İnsanların, millətlərin, hər dövlətin, hər kəndin hətta futbol komandasının və s.-nin xarakteri olduğu kimi sən demə qovluqlar da müəyyən mənada xarakter ifadə edə bilirmiş.

Allah qismət etdi, Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin Arxivində araşdırma apardım və incələmək istədiyim qovluqların demək olar ki, hamısını əldə etdim. Bu qovluqlardan biri də dahi mütəfəkkir şair, dramaturq Hüseyn Cavidin cinayət işi idi. Elə ilk baxışdan digərlərindən kəskin fərqlənən qovluğa əlimə götürəndə keçirdiyim hissləri ifadə etmək çox çətindir. Onu da deyim ki, Hüseyn Cavidin gördüyümüz fotolarının hamısının orijinalı zərfin içində həmin qovluqdadır. Onları Turan xanım özəl olaraq o qruma hədiyyə edib.

Saralmış köhnə vərəqlər adamı necə həyacanlandırarmış...

Təsəvvür edin, 80 il öncə bu qovluğu Cavid əfəndi də götürüb, baxıb, imzalayıb. Hansı hisslərlə imzaladığı elə atdığı imzalardan hiss olunur.

Məsələ burasındadır ki, dindirməni qələmə alan kim olubsa, onun xətti də digər dindirmələri qələmə alanların xəttindən fərqlənir. Ağır-siyasi rus terminləri bir qədər çətinlik yaratsa da, səliqə ilə yazılmış cinayət işini sona qədər oxudum. Oxuduqca böyük ədibin həyat və yaradıcılığını indiyə qədər tədqiq edənlərə saygım daha da artdı. Çox dəqiq, obyektiv və həssas işləyiblər. Odur ki, deməyə elə də yeni bir söz yoxdur. Amma baxış bucağımızdan diqqətimizi çəkən nüanslar var ki, onlardan bəhs edəcəyəm.

İfadələrində Hüseyn Cavidin adını çəkənlər bəlli olduqca adam narahat olmaya bilmir. Amma ifadələrin də hansı formada, necə işgəncələrlə alındığı hamıya bəllidir. Bir nəfər tutulub yalandan yüz nəfərin üzünə qoyulub. Və sonradan bu yüz nəfəri də amansız işgəncə yolu ilə (saatlarla ayaq üstə saxlayaraq, rezin dəyənəklə ölümcül döyərək) yalandan bir-birinin üzünə qoyublar.

Əleyhinə olan ifadələrdən birində H.Cavid barədə deyilir:

“... Cavid ona görə təhlükəli düşməndir ki, Müsavat hökuməti dövründə partiyada olmayıb, amma Sovet hökuməti qurulandan sonra onlara qarşı nəsə bir şey yazmaqdan imtina edib...”

... Müsavatçılar onu “Türk dünyasının şekspiri” adlandırdı”.

Başqa bir ifadə verən isə deyirdi:

“Hüseyn Cavidin Müsavat şipyonkası Mədinə xanım Qiyasbəyli ilə əlaqəsi var idi”.

Qeyd edim ki, “Gənclik” jurnalının 8.88 tarixli sayında Cavid əfəndinin dindirilməsi qısa da olsa var.

Ad çəkmək lazım gələndə əsasən dünyadan köçmüş insanların adını çəkən Cavid əfəndi bir adamın da adını çəkir. Müəllimi Rza Tofiqin...

Kimdir Rza Tofiq?

Türk şairi, filosof və dövlət xadimi Rza Tofiq 1869-cu ildə Mustafa Paşa qəsəbəsində Arnaud ailəsində (anası Çərkəz qızı) anadan olub. 1907-ci ildə o dövrdə gizli cəmiyyət olan “İttihad və Tərəqqi”yə üzv olaraq siyasətə daxil olur. Seçkiyə qatılıb Ədirnədən Osmanlı Parlamentinə üzv olur.

1910-cu ildə “İttihad və Tərəqqi”dən istefa verib bu

təşkilata qarşı müxalif mövqedə dayanır. Bu arada köhnə məsləkdaşları tərəfindən bir aylıq həbs edilir. Bir il sonra seçki təbliğatı apararkən yenə bir qrup ittihadçı tərəfindən çox pis halda döyülərək ikinci seçkidə parlamentə düşə bilmir. Və bir müddət siyasətdən uzaqlaşır. 1918-ci ildə yenidən siyasətə qayıdır. Mason olduğunu iddia edənlər də var. Masonluğa xəyanət etdiyi üçün lojadan qovulduğunu da söyləyirlər. Ona dinsiz deyənlərə “Filosof Rzayım dinsiz anlama” deyə şeirlər yazıb. Əksinə Rza Tofiq müəyyən dərəcədə təsəvvüf təriqətlərinə bağlı olub. Əhməd Həmdi Tanpınarın yazdığına görə bəktəşiydi.

1922-ci ildə əleyhinə formalaşmış fikirlərdən çəkinərək ölkəni tərk edib, Misirə gedir. Türkiyədən ayrılmağından il yarım sonra Türkiyə Böyük Millət Məclisinin qəbul etdiyi qərara əsasən doğrudan da adı sürgün ediləcək insanların siyahısında yer alır. Sürgün illərində Həccə gedib, bir çox ölkədə, həmçinin Amerikada yaşayıb. Bu illərdə divan tərcüməsi ilə məşğul olub və Amerikada Türk Ədəbiyyatı haqqında fərqli konfranslar verib.

1939-cu ildəki əfv qanunundan faydalanaraq 1943-cü ildə öz sözləri ilə desək “hesablaşmaq üçün deyil, halallaşmaq üçün” vətənə dönür. 1949-cü ildə İstanbulda sətəlcəmdən dünyasını dəyişir. Məzarı Zincirliqyuda əsri qəbiristanlığındadır.

Xalq arasında daha çox heca vəznində sadə yazan şair və filosof kimi tanınır. Yazdığı şeirlərin mövzusunə görə təsəvvüf mənsubları ona “Mövlanə Rza”, “Dərviş Rza”, “Rza baba” deyə müraciət edir və mürşid adlandırmışlar. Rza Tofiqin həyat və yaradıcılığında diqqəti ən çox çəkən məqam “İttihad və Tərəqqi” üzvü olduğu zaman Sultan Əbdülhəmidə tənqid etməsi, sonra isə ondan üzr diləyən şeirlər yazmasıdır:

Tarihler ismini andığı zaman
Sana hak verecek ey koca Sultan!
Bizdik utanmadan iftira atan
Asrın en siyâsi padişahına
Padişah hem zalim hem deli dedik,
İhtilale kıyam etmeli dedik,
Şeytan ne dediyse biz belî dedik,
Çalıştık fitnenin intibahına!...
Divane sen değil, meğer bizmişiz
Bir çürük ipliğe hülya dizmişiz,
Sade deli değil, edepsizmişiz,
Tükürdük atalar kıblegahına!
Lakin sen sultanım gavs-ı ekbersin!
Ahiretten bile himmet eylersin.
Çok çekti şu millet murada ersin
Şefaaf kıl şâhım medet hâhına.

Sultan Əbdül Həmidə qarşı etdiklərinə görə sonradan peşimançılıq ifadə edən mövqə təkcə Rza Tofiqə yox, həm də tələbəsi Hüseyn Cavidə aid idi. Gənclik illərində sultana qarşı çılğınlıqla çıxış edən Cavid də sonralar onu tənqid etməkdə səhv etdiyini etiraf edir.

Cavidşünas Azər Turanın sözləri ilə desək, həbsi zamanı Hüseyn Cavidin müstəntiqə dedikləri sadəcə istintaq ifadəsi təsiri bağışlamır. Bu onun gələcək araşdırıcıları üçün kifayət qədər düşündürücü xəbərlərdir. İfadələrində Cavid əfəndi Rza Tofiqin tələbəsi olduğunu, həmçinin Məhmət Akif Ərsoyun mühazirələrini dinlədiyini deyir. Tədqiqatçıların araşdırmalarına görə Rza Tofiq Cavid əfəndinin təkcə müəllimi yox, həm də mürşidi idi.

Yazının sonunda istəyim Rumi-Şəms, Yunus-Tapdıq,

Nəsimi-Nəimi misalı Cavid-Tofiq üzərindən mürid-mürşid qavramı barədə bir neçə cümlə yazmaqdır.

Günümüzün din tətbiqatında “mürşid” anlayışı qəbul edilməsə də, tarix boyu hər övliyanın yanında haqq mürşidin var olduğunu görürük. Hər bir övliya mürşidini özündən önə çəkərək, “Fəzlullaha düşdü könlümüz”(Nəsimi), “Mürşid dinin qapısıdır”(Mövlanə) və s. demişdir. Hətta peyğəmbərlərin də mürşidi olub. Amma onların mürşidləri insan deyil mələkdir, Cəbrayıldır. Və bütün peyğəmbərlər Allahın dinini vasitəçi Cəbrayıldan öyrənib. Sevgili peyğəmbərimiz də hədislərdən birində buyurur: “Kim dövrün xəlifəsinə beyyət etməzsə o cahiliyyət hökmü ilə ölmüş kimidir”.

Mürşid qavramına təkcə övliya sözləri və hədislərlə deyil, Quran ayələri ilə aydınlıq gətirmək istəyirəm. Müqəddəs kitabımızda bu mövzuya çox yerdə toxunulur. Amma Kəhf surəsindən üç ayəni qeyd etməyi yetər hesab edirəm.

Kəhf 66: “*Musa ona dedi: Rüşdə çatmaq üzrə, sənə öyrədilən (elm)dən mənə də öyrətməyin üçün, sənə tabe ola bilərəmmi?*”

Demək olar hər kəsə bəllidir ki, ayədəki bu dialoq hz. Musa ilə hz.Xızır arasındadır. Düzü yuxarıda qeyd etmişdik ki, peyğəmbərlərin mürşidi Cəbrayıldır. Təfsirçilərin izahı gərəyincə bu ayədə mənə (bir elmi öyrənmək üçün də olsa) tabiyyətin, beyyətin önəmini göstərməkdir.

Kəhf 17: “... *Allah kimi özünə qovuşdurarsa, artıq o hidayət olmuşdur. Və kimi dəlalətdə buraxarsa (kim Allaha qovuşmağı diləməzsə) artıq onun üçün vəli mürşid tapılmaz*”.

Zənnimcə izaha ehtiyacı olmayan sadə ayələrdəndir.

Açıq aydın görüldüyü kimi dəlalətdə olmağın göstəricisi mürşidin olmamağıdır.

Qurani-kərim ayələri gərəyincə biz mürşidi nə özümüz seçə bilərik, nə də başqasından soruşa bilərik. Mürşidlərin təyini Allahın üzərinədir deyə ancaq və ancaq Hacət Namazı ilə cənab haqqın özündən soruşmalıyıq. Hacət Namazı barədə bilgi əldə etmək istəsəniz isə google-dən də öyrənə bilərsiniz.

Hacət Namazına qədər isə mürşidimizi Allahdan qəlbi bir istəklə də olsa istəməliyik. Necəki bunu illərlə Kəhfdə yatan gənclər istəmişdi.

Kəhf 10: “*Gənclər mağaraya sığındıqları zaman belə dedilər: Rəbbimiz, bizə sənin qatından bir rəhmət ver. Və bizə əmrimizdən mürşidi təyin et*”.

P.S. Zənnimcə yazını gördüyünüz foto daha gözəl tamamlayır. Hüseyin Cavidin Rza Tofiqin dizinin dibində oturması çox şey deyir.

Şəkildəki digərləri isə Bəkir Çobanzadə, Abdulla Sur və qırğızıstanlı Əbdül Əzizdir.

Hüseyn Cavid yaradıcılığında İslam həmrəyliyi

*Hüseyn Cavidin 135 illik yubileyinə həsr olunmuş
Beynəlxalq elmi konfransda çıxışım.*

“Repressiya qurbanlarının yaradıcılığında irfan” araşdırmalarımın əlavəsi olaraq bir çox repressiya qurbanı barədə tədbirlər keçirmişik ki, bu tədbirlərə ötən il Hüseyn Cavid əfəndinin adı ilə start vermişik. Tədbirlərə filoloqlar, türkoloqlar və təbii ki, başda Azər Turan olmaqla bir çox Cavidşünas dəvətli idi. Özü üzürlü səbəbdən tədbirə qatıla bilməsə də, gənc bir dostumuzun Azər Turandan gətirdiyi bir sitat həm də oxuduğunuz bu yazının stimulu oldu. Dostumuz dedi ki, Azər Turan Cavid əfəndinin hansısa bir beytinin Quran ayəsinin təfsiri olduğunu deyir. “Repressiya qurbanlarının yaradıcılığında irfan” mövzusunun araşdırmaçısı kimi heç çəkinmədən biz də, söyləyə bilərəm ki, Hüseyn Cavid əfəndinin yaradıcılığında nəinki bir, bir çox sətirlərə rast gəlirik ki, doğrudanda müqəddəs kitabımızın təfsirinin nəzmə çəkilmiş formasıdır. Və elə bu yazıda da, ulu Cavidin həmin sətirlərindən bəhs edəcəyəm. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edim ki, araşdırma və tədqiqatlarıma davam etdikcə mülahizələrimdə yanılmadığımı və repressiya qurbanlarının əksəriyyətinin söykənəcəyinin irfan olduğunun şahidi oluruq. Hüseyn Cavid də başda Məhmət Akif Ərsoy olmaqla İstanbulda bir çox irfan böyüklərindən dərs alıb. Yetməz elə Azər müəllimdən eşitdiyimiz qədəri mürşidi Rza Tofiq Hüseyn Cavidin Türkiyədən Azərbaycana artıq bir mürşid olaraq qayıtdığını yazıb.

Daha çox əsərindən bəhs etmək mümkün olduğu halda

sadəcə üçündən, “Şeyx Sənan”, “Peyğəmbər” və “İblis”-dən altını cızdığım sətirlərdən bəhs etmək niyyətindəyik. Bir qədər obrazlı desək tarixin hər dövründə insanlar Şeyx Sənanın simasında ya peyğəmbərin, ya da iblisin dəvətini qəbul etdiyindən, dediyimiz kimi biz də məhz bu üç əsər üzərindən çıxış edəcəyik.

“Şeyx Sənan” müəllifin irfan-təsəvvüf mövzusunda ən nəhəng əsəridir. Bununla belə hələ detallara keçmədən xüsusən qeyd etmək istəyirəm ki, “Şeyx Sənan” həm də, Türkçü bir əsərdir. Təkcə ona görə yox ki, Cavidin Sənanı türkdür. Oxuduqca açıq-aydın görürük ki, neçə-neçə müridi olan Şeyx Sənan eşqdən dərdə giriftar olduğu zaman ancaq iki türk müridi ona sadıq qalır. Digərləri onu tərک etdiyi halda, Oğuz və Özdəmir mürşidlərinin təhlükəsizliyi üçün canlarından belə keçməyə hazır olurlar. Yenə onu “əfəndi baba”, “şeyximiz”, hətta “böyük şeyximiz” adlandıraraq deyirlər:

Daima borcumuz itaətdir,
Bizcə hər əmriniz səadətdir.

Və Cavid əfəndi dramdakı pərdələrdən birinin açılışını canlandırarkən şeyxin görüşünə gələn müridlərin önündə yenə Özdəmirə, Oğuzun olduğunu xüsusi qeyd edir.

Yuxarıda da qeyd etdiyim kimi, “Şeyx Sənan” dramaturqun irfan-təsəvvüf mövzusunda ən nəhəng əsəridir. İrfan-təsəvvüf deyərkən təbii ki, Qurandakı gerçək və bütöv İslam nəzərdə tutulur. Odur ki, ulu Cavid də İslam dinini parçalayanlara qarşı çıxaraq, kitabımızın bir, kəbəməminin bir olduğu halda mütləq birliyi-bərabərliyi yaşamalması olduğunu yazır:

Arkadaşlar! Şu parlayan günəşin,
Feyzi birdir cihanda hər kəs üçün.

Türk, hindu, ərəb, əcəm, bilməz,
Nuru hər yanda artar, əksilməz.
Mənəvi bir günəş də var: nəvvar
O da İslam dinidir, parlar.
Pək müqəddəsdir, iştə məqsədimiz,
Bunu lakin, saqın unutmayınız:
Bir çox alimnüma xəyanətkar,
Dini-islamə rəxnə salmışlar.

Və ya:
Xaliqi-kainat halbuki bir...
İştə Quran və Kəbə həp birdir.
Əhli-islamə həp şu birliyi biz
Nəşrü isbatə qeyrət etməliyiz.

Cənab Haqq da Ali-İmran surəsinin 103-cü ayəsində buyurur: "*Və hamınız Allahın ipinə sarılın, firqələrə ayrılmayın...*".

Bununla belə müəllif parçalanmalara da təəssüf hiss ilə yazır:

Birsə Haqq, cümlə din də bir... naçar,
Xalqı yalnız ayırmış azğınlar,
Hər kəs uymuş cihanda bir hissə...

Müqəddəs kitabımızda, Rum surəsinin 32-ci ayəsində bu barədə buyurulur: "*(O müşriklərdən olmayın ki) onlar dinlərində firqələrə ayrıldılar və qrup-qrup oldular. Bütün qruplar özlərində olanla fərəhlənərlər*".

Firqələrə bölünməməyin çarəsini, reseptini isə uca yaranımız bir öncəki ayədə açıqlayır: "*Ona (Allaha) yönəlin (Allaha qovuşmağı diləyin) və ona qarşı təqva sahibi olun və namaz qılın və (beləcə) müşriklərdən olmayın*".

Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, Hüseyn Cavid əsərdə təkcə İslamın bütövlük və həmrəyliyi təbliğ etmir, həmçinin bütün dinlərin əslində bir olduğunu yazır. Aşiq olduğu qızın yolunda şərəb içən, xaç taxan, hətta donuz otaran şeyx, ona edilən sonuncu təklifi, Quranı yandıрмаğı rədd edir, deyir:

Bir də bihudə etdiyini israr,
Bunda İsa və Məryəmin adı var.

Müqəddəs kitabımızda, Maidə surəsinin 48-ci ayəsində buyurulur: *Və (Ey Məhəmməd) sənə əllərindəki kitabı təsdiq edici və onu qoruyucu olaraq bu Kitabı haqq ilə endirdik...*

Və belə olduqda nəinki müsəlmanlar, hətta xristianlar və digər din mənsubları da, zahirən dinlərinin nə olmağından asılı olmayaraq haq bir mürşid ətrafında toplanırlar.

Yalnız şeyxlər deyil, hətta
Şimdi baq, izliyor papaslar da.
Bana olmuş cihan pərəstişkar,
Şimdi pək başqa bir cəlalım var.
Sanma islamə rəhbərim tənha,
Peyvərimdir xristianlar da.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dinimizdə firqələrə ayrılmayıb həmrəy olmaq, Rum surəsi 31, 32 və digər ayələr gərəyincə Allaha yönəlməyə, cənab haqq bizi yaradarkən bizə özündən üfürdüyü əmanət ruhumuzu ona qovuşdurmağı diləməyimizə bağlayır.

"Peyğəmbər" dramında bunu (Ruhun Allaha qovuşma diləyini) Cavid əfəndi rəsullallahın dili ilə açıqlayır:

Bəncə dünyada ən sevimli dilək
Ona qoşmaq, onunla birləşmək...

Zariyat surəsi 50: *Elə isə Allaha fırar edin (qaçın, sığının)..*

Bu sözlərə cavabında isə mələk peyğəmbərə deyir:

Mərdivanlar yapıb könüllərdən,

Parla, yüksəl vücudi-mütləqə sən!

Diqqət etsək görürük ki, Hüseyn Cavidin mələyi də Allaha, məhz Allahın vücuduna dəvət edir. Mələsəf dinimizdə bu qavram da unudulmağına rəğmən Rəd surəsi 22, Bəqərə surəsi 272, Ənam surəsi 52, Rum surəsi 39 və bir çox digər ayəti-kəlimədə cənab haqqın vəchini, vücudunu diləyənlərdən bəhs edilir.

“İblis” dramının elə başlanğıcında bu mövzuya toxunulur. Təbii, burada qəhrəmanın adı da təsadüfi seçilməyib və Arif elə ilk monoloqunda dua edir:

Ey varlığı yox, yoqluğu vardan daha dilbər!

Ruhum səni izlər.

Lütf et, o gözəl çöhrəni bir an bana göstər,

Könlüm səni özlər.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edim ki, böyük Cavid hələ bir əsr öncə (1918) bu əsərdə erməni bədxahlığından bəhs edib:

Şu papas ermənidir, vaqt ilə

Ermənistanı daşırmış qurşun,

Həm də İncil deyə!..

Və Elxan elə mövzumuza uyğun formada erməninin cavabını verir:

Ya!.. Eşq olsun,

Nerədən aldın bu hissiyatı,

Verdi İncilmi bu təlimatı?

Son söz əvəzi Onlar bir ümmət idi...

Allaha nə qədər həmd və şükür etsəm azdır ki, öhdəsindən gələ bilməyəcəyim bir işi, bu kitabı ərsəyə gətirməyi mənə nəsib etdi. Əcdadlarımızı araşdırmaq, yazmaq, onların irsini öyrənmək hər birimizin borcudur və bunu qismən də olsa siz oxucularla, daha dəqiq desək siz dostlarla bir yerdə etdik.

Uca yaradanımız müqəddəs kitabında (Bəqərə surəsi 134, 141) buyurur: “*Onlar bir ümmət idi ki, gəldi, keçdi. Onların qazandığı şeylər özlərinə, sizin qazandıqlarınız sizədir. Onların etdiklərindən dolayı sizdən heç nə soruşulmaz*”

Doğrudan da onlar bir ümmət idi ki, həm də dəyərli bir ümmət idi ki, üzərilərinə düşəni etdilər, getdilər. Allah kəlamlarından da göründüyü kimi onların etdiklərindən bizə heç nə yazılmaz. Biz öz edəcəklərimizdən cavabdehik. Odur ki, bizim də üzərimizə düşən bir şeylər var... Yox, kiməsə, nəyisə etsin demək fikrində deyiləm. Mütəfəkkirlərdən biri deyir ki, “Vətəninə ən çox sevən, işini ən yaxşı görəndir”. Hər birimiz olduğumuz yerdə, işlədiyimiz işdə vətənə, millətə, xalqa xidmət edə bilərik. Amma bütün bunların ötəsində “Allah üçün yaşamaq” deyə bir həyat tərzi var.

Allah dostlarından biri deyir: “Hamımız Allah üçün yaşamalıyıq. Allah üçün yaşayanlar bir-biriləri üçün yaşayanlardır. Allah üçün yaşayanlar başqalarını xoşbəxt etmək üçün yaşayanlardır.

Əgər hədəfimiz ətrafımızdakı insanları xoşbəxt etməkdirsə, o zaman biz Allah üçün yaşayan biri oluruq. Alla-

hu-Təala bunu istəyir. "İnsanları xoşbəxt edin" deyir. Bilin ki, başqası üçün etdiyiniz, onları xoşbəxt edə biləcək hər davranışınız əslində Allaha xidmətdir. Çünki nə zaman özünüzdə deyil, başqalarını xidmət edən bir standartın içinə girərsiniz, nə zaman bunu etməyi bacararsınız, başqalarına verdiyiniz hər xoşbəxtlik üçün etdiyiniz əməl, Allah üçün edilmiş bir fəaliyyət kimi qəbul edilir Allahu Təala tərəfindən".

Allah üçün, Allaha xatir insanlar üçün yaşamaq isə qəlbədən Allaha təslim olmağı diləyənlərin edə biləcəyi bir işdir. Elə müqəddəs kitabımızda yaradanımız ona təslim olanları tərif etməkdədir. Fussilət surəsi 33: "Allaha dəvət edən və "Sözsüz ki, mən təslim olanlardanam" deyəndən daha gözəl sözlü kim var?"

Arxiv

Dövlət Təhlükəsizliyi xidmətinin arxivi, 30-dan artıq şəxsin cinayət işi qovluğu.

Dövlət Təhlükəsizliyi xidmətinin arxivi, "Əzrail" Firqəsinin cinayət işi qovluqları.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2011.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 1986.
3. Azərbaycan tarixi : XIX-XXI əsrin əvvəli. – Bakı : Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 2010.
4. Bünyadov Z. Qırmızı terror. – Bakı : Azərneşr, 1993. – 331 s.
5. Əliyev E. Azərbaycan SSR-də XX əsrin siyasi repressiya qurbanı. – Bakı : 2013.
6. Firidun bəy Köçərli : bibliografiya. – Bakı : Firidun bəy Köçərli ad. Respublika Uşaq Kitabxanası, 2014.
7. Hacı İ. Çaylı və Kommuna kəndlərinin tarixi yolu. – Bakı : Adiloğlu, 2001.
8. "Kaspi" - maarifçilik meydanı. – Bakı : Zərdabi LTD MMC, 2016.
9. Katib İ. Şeirlər və poemalar. – Bakı : Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, 1960.
10. Qara S. Bura Qazaxdır. – Bakı : 2003.
11. Qasımov C. Bitməmiş istintaq.
12. Qasımov C. Repressiyadan deportasiyaya doğru. – Bakı : Mütərcim, 1998.
13. Qəsəbova İ. Azərbaycan aşığı. – Bakı : Adiloğlu, 2004.
14. Qurani-Kərim.
15. Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsi. – Bakı : Yazıçı, 1993. – 120 s.
16. Məhərrəmov N.K. Getsin-gəlməsin... – Bakı : Azərneşr,

- 1992.
17. Məhərrəmov K. Sanılı dünyası. – Bakı : Elm və təhsil, 2015.
18. Məmmədova Ş. Anaların fəryadı. – Bakı : Gənclik, 2006. – 508 s.
19. Şıxlı İ. Ölən dünyam. – Bakı : Qanun, 2011. – 208 s.
20. Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri (Borçalı və Qazax). – Bakı : Pedaqogika, 2001.
21. Turan A., Bayramlı C. 17 illik mücadilə. Azərbaycanda sovet işğalına qarşı milli müqavimət hərəkatı. 1920-1937. – Bakı : 2016.
22. Umudlu İ. Dilbazilər. – Bakı : Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2007. – 292 s.
23. Umudlu İ. Salahlı eli : Tarix. Etnoqrafiya. İnsanlar. Yurd bilgisi. – Bakı : Apostrof MMC, 2011. – 912 s.
24. Umudlu İ. Şıxlinskilər. – Bakı : Apostrof MMC, 2015.
25. Vəkilov M. Ömür dedikləri bir karvan yolu. – Bakı : Yazıçı, 1986. – 192 s.

Qəzet arxivi

26. “7 gün” qəzeti. – 1996. - 4 iyun.
27. “7 gün” qəzeti. - 1996. - 18 iyul.

İnternet səhifələrində

28. <http://kulis.lent.az/news/18936>
29. <http://kulis.az/19923>
30. https://525.az/site/?name=xeber&news_id=14671#gsc.tab=0

№ 2018
563

Adı: Sərxan

Soyadı: Carçıyev (Carçı)

Ata adı: Nəriman

Doğulduğu yer və tarix:

Azərbaycan, Qazax ray., Çaylı kənd. 27.08.1983

Milləti: Türk

Ailə vəziyyəti: Evli

İxtisası: Mühasib

Fəaliyyət sahəsi: Tədqiqatçı Jurnalist

